

**i=kpkj iB; Øe
ek;/fed f'k{k e.My e-ç-] Hkiky
½kj k I okz/kdkj I jf{kr½
fMykek bu ,T; ødsk] ijh{k
f}rh; o"z**

izu i= & 7

fo"K; & f'k{k euksoKku

fo"K; k{k & 1- vFkz ,oa vko'; drk] 2- {k-] 3- fof/k; k

fi; Nk=&Nk=kvka

vc rd vki bl rF; I sHkyh&Hkkar voxr gks pøps gäfd f'k{k dk y{; ckyd dk I okzh.k fodkl gS; g fodkl ckyd ea dS sfd; k tk; & g crkuk ftI foKku dk /; s gS ml sf'k{k&euksoKku dgrsgA bl ikB ea ge f'k{k euksoKku dh ifjHkk"kk , oa vFkz dk Kku i klr djæsvkS ml ds {k= dk irk yxkdj n[æksfd bl ds v/; ; u dh D; kavko'; drk gS; gka mu iæ[k fof/k; ka dh ppkz Hkh dh tk, xh ftI dsek/; e I sf'k{k&euksoKku dk mi; ksx I Hko gks I drk gS rks vkb; § I oZ Fke ge f'k{k&euksoKku ds vFkz , oa ifjHkk"kk dks I e>A

1- vFkz ,oa ifjHkk"kk

f'k{k euksoKku oLrø f'k{k vkSj ^euksoKku* nks 'kCnka ds ; ksx I scuk gA ftI dk 'kkfCnd vFkz f'k{k I s I EcfU/kr euksoKkuA f'k{k euksoKku dk I jyre-vFkz g& 'kS{k d I eL; kvka dk funku] euksoKku dh I gk; rk I s [kst us dk ; Ru djukA vkt ge vi us fo | ky; ka ea n[ksrsgäfd dN fo | kFkz eln cñ) ds gksrsgäfd dN vuqkkl ughu gksrsgäfd dN gdykrs gä rkykrs gä vFkok vU; Luk; fud nqyrkvka I sihfMf ik, tkrs gA dN fo | ky; ka I sjkst Hkkx tkrs gä dN fdl h fo"K; & fo'kSk dks I e> usea dfBukbz vuHko djrs gA I kSi ea, d f'k{k d ds : i ea gea bu fofHku ekufI d I eL; kvka I s xLr ckydka ds fy; smi; Ør 'kS{k d vol j mi yC/k dj kus gksrsgA bl fn'kk ea f'k{k&euksoKku gh gekjh I gk; rk djrk gsvkS bl idkj ds ckydka ds fy; smfpr f'k{k&Øe dk fu/kkZ .k djrk gA ifl) euksoKkfud ch, Q- flduj us Bhd gh dgk gSfd& ^f'k{k euksoKku] euksoKku dh og 'kk[kk gS tks f'k{k.k vkSj vf/kxe dh fn'kk ea dke djrh gA**

1-1- ifjHkk'kk, a %&

Øks, .M Øks %& ^f'k{kk eukfoKku fdl h 0; fDr ds tle l sydj i k&koLFkk rd vf/kxe l Ecll/kka vuttkoka dk o.kZu , oa 0; k[; k djrk gA**

dkyl fud %& ^f'k{kk eukfoKku] eukfoKku dsfl) karkavkš vud dkku dk f'k{kk ea iz kx gA**

ts,e- LVhQu %& ^f'k{kk eukfoKku 'kškf.kd fodkl dk Øfed v/; ; u gA**

l h,p-tM %& ^f'k{kk eukfoKku tle l sydj ifjiDork rd fofHku ifjLFkfr; ka ea xqtjrs gq s 0; fDr; ka ea gks okys ifjorZka dh 0; k[; k djrk gA**

LVkmV %& ^f'k{kk fl) kar dkseukfoKku }kjk fn; stkusokyse[; fl) kar ; g gSfd uohu Kku dk fodkl i wZ Kku ds vk/kkj ij fd; k tkuk pkfg, A**

Vh %& ^f'k{kk eukfoKku 'kškf.kd ifjLFkfr; ka ds eukfoKkfud i {k dk v/; ; u gA**

1-2 fu"d"lz

bl ifjHkk'kkvka dsv/; ; u l sge bl h fu"d"lz ij i gprsgSfd f'k{kk eukfoKku dh l gk; rk l sfdl h Hkh 0; fDr l sgks okyh l e ifjorZka dh 0; k[; k dh tkrh gA bl dk mi ; kx fo | ky; ka eafo | kfFkz ka ds 0; ogkj ka dks l e>usvkš mudk mfpr l keatL; LFkfr djuseafd; k tk l drk gSbl dh l gk; rk l sf'k{kd vi usv/; ; u dk; Zdk l Hkh Nk=ka ds fy; smi ; kxh cu l drk gA dkbZ fo | kfFkz v/; ; u ea vi f{kr ixfr inf'kz D; kaugha dj i k jgk g& bl dk irk f'k{kk&eukfoKku dh l gk; rk l s vki kuh l syxk; k tk l drk gA l {ki ea f'k{kk eukfoKku] Nk=} f'k{kd , oa vfHkkkodka dks , d k ekxh'kZu inku djrk gSftl l sckyds fofo/k izdkj ds dq iz kstuka ds dkj .kka dk irk yxkj mlganij dj ml dh l okzh.k mlufr dk ekxz iz kLr fd; k tk l da

fu"d"lz : i ea ge Mkw , e-, l - ekFkj ds 'kcnka ea dg l drsgSfd ^f'k{kk eukfoKku og eukfoKku Kku gStsf'k{kk l Ecll/kh l el; kvkadk foopu] fo'ySk.k vkš l ek/kku i Lr djrk gA**

2-1 vko'; drk

mi ; Ør rF; ka , oa ifjHkk'kkvka dsvk/kkj ij bl ckr dk cksk gkrk gSfd f'k{kk eukfoKku dh l gk; rk l sckyds dk v/; ; u fd; k tk l drk gSckyds dks i <kus ds l kFk Lo; aml dk v/ ; ; u dbZnf"V; ka l svko' ; d gks tkrk gSbl l sckyds fo | ky; ea l ek; kštr djusea l k; rk feyrh gSf'k{kk eukfoKku ds v/; ; u dh vko' ; drk fuEufyf[kr dkj .kka l sgS %&

2-2 Nk= idfr cksk %&

ckY; koLFkk] fd'kkj koLFkk , oa ; ØkoLFkk dh dbZeny i DrR; kavkš l Øxka dks l e>uk Nk= ds l Urjyr fodkl ds fy; s vko' ; gA f'k{kk&eukfoKku dh vko' ; drk bl fy; sgSD; kšd bl 'kkL= dh l gk; rk l s Nk=ka dh idfr l e>us ea dkQh l Øo/kk feyrh gS vkt fo | ky; ka ea Nk=&vuqkkl ughurk dh l el; k c<Fh tk jgh gS , d h voLFkk ea f'k{kk&eukfoKku dk v/; ; u vko' ; d gSftl ds }kjk Nk=ka dh bl i DrR dsew dkj .kka dk irk yxkdj ml dk mi pkj fd; k tk l drk gA Nk= ds d{kxr&0; ogkj , oa ml ds vU; Nk=ka ds ifr 0; ogkj dk fo'ySk.k , oa eki u bl h foKku dh l gk; rk l sgks l drk gA

2-3 f'k{k d l a d k s v i u k d k ; z e a l g k ; d %&

f'k{k d euksoKku dh vko' ; drk u døy fo | k f F k z ; k a d s 0 ; o g k j | v / ; ; u v k s j l d k k j d s f y ; s o j u - v / ; k i d d s f y ; s v k o ' ; d g a v / ; k i d b l d h l g k ; r k l s v i u s } k j k l p k f y r d h t k u s o k y h d { k k x r x f r f o f / k ; k a d k s v i { k k d ' v f / k d } e u k o s k f u d j c k y d s l u n r , o a i z t k r u = k R e d c u k l d r k g s o g v f / k x e d h u u r u r d u h d k a d k i z k s x d j l d r k g a o g f o | k f F k z ; k a d h d d q e ; k s t u d h l e l ; k v k a d k l e k / k u d j l d r k g a f ' k { k k e u k s o K k u d h v k o ' ; d r k b l f y ; s H k h g S D ; k a d b l d s } k j k f o f H k u f ' k { k . k i) f r ; k a d h t k u d k j h y d j v / ; k i d m u d k m i ; k s x f o | k y ; e a d j l d r k g a

2-4 e l ; k a d u e a l f o / k k %&

f'k{k k f o K k u d h v k o ' ; d r k m i ; D r { k s = k a e a v f r f j D r e l ; k a d u d s f y ; s H k h v f r v k o ' ; d i r h r g k s h g a i n Y k i k B e a f o | k F k h z d h i x f r d k g h e l ; k a d u v c u g h a f d ; k t k u k c f y d f ' k { k d d k H k h e l ; k a d u l k f k e a p y r k t k r k g a f ' k { k d } f ' k { k k e u k s o K k u d h l g k ; r k l s L o ; a d s } k j k v i u k b z f ' k { k . k i f j f L F k f r ; k a d k H k h e l ; k a d u d j r k j g r k g a f t l l s b l c k r d k i r k p y r k g S f d f ' k { k . k i f j f L F k f r ; k a f d l l h e k r d f ' k { k . k m n a s ; k a d h i k f l r e a l g k ; d g p z g a b l n f " V l s f ' k { k e u k s o K k u d h H k i e d k c M h v k o ' ; d g a

2-5 N k = k a d h o s f D r d f o f H k u r k v k a d k c k k %&

f'k{k k e u k s o K k u N k = k a d h o s f D r d f o f H k u r k d h t k u d k j h n s e a H k h v k o ' ; d ; k s x n k u n r k g a d { k k e a f o f H k u c k s } d { k e r k d s c y d g k r s g a e m i f r H k k ' k k y h l k e l u ; N k = k a d s i f r l g h l e > k f o d f l r d j u s d s f y ; s v k o ' ; d l k / k u g a

2-6 v l ; n f " V ; k a l s H k h m i ; k s x h %&

f'k{k k e u k s o K k u d k v / ; ; u f ' k { k . k d s v f r f j D r i k B ; & l g H k k x h x f r f o f / k ; k a e a N k = k a d s H k k x y s u s ; k u y s u s d h l e h { k k d j m u d s e k u f l d n f " V d k s k d k s l e > k u s e a l g k ; d g k r k g a b l d s } k j k N k = k a d s p k f j f = d u s r d] l k s n ; k R e d o l k a d f r d f o d k l e a n f " V l s H k h v / ; ; u m i ; k s x h g k s l d r k g a

i z u & 1	f'k{k k e u k s o K k u d s v F k z d k s L i " V d j u s g r q f d l h , d l V h d i f j H k k " k k d h 0 ; k [; k d f j , A
i z u & 2	f'k{k k e u k s o K k u f ' k { k d d s f y ; s f o k F k h z d k s l e > u s e a d g k W r d l g k ; d g s 2 5 ' k O n k a e a L i " V d f j , A

3- { k s = %&

f'k{k k e u k s o K k u d s { k s = v k s j l h e k v k a e a N k = v k s j m l d s v f r f u d V r k L F k k i r d j u s o k y h f L F k f r ; k a d k v / ; ; u f d ; k t k r k g a b l v k / k j i j m u d s v / ; ; u d k s f u E u f y f [k r r h u o x k a e a o x h d r d j l d r s g a ; F k k

1/2 fo | k F k h z 1/2 vf / k x e i f Ø ; k , o a 1/2 vf / k x e i f j f L F k f r ; k a

3-1 fo|kfkz %

vkt dy døy ; gh vko' ; d ugha fd f'k{k d{kk ea vk, vkš ckyk dka dks i <kdj pyk tk, A vc f'k{k eukfoKku }kjk fn, i zdk'k dh l gk; rk l s ml s Nk=ka ds d{kkxr 0; ogkj dks l e>uk vkš ml svPNk cukusdk iz Ru Hkh djuk gksk& rHkh Nk=ka dh 'kš{k d i xfr 0; ofLFkr gks l dshA vc f'k{k d l s ; g Hkh viškk dh tkrh gSfd og ; s n[ks fd Nk=ka ea ckY; koLFkk] fd'kš koLFkk , oa; økoLFkk eafdl i zdkj dseukoKkfud ifjorū gq gSvkš ml dk i Hkko muds v/; ; u Øe ij vudny i M+jgk gSvFkok i frdn/A Nk= dsufrd] l kōn; kRed] 'kkj hfjd] ekuf l d vkš l øskRed 0; ogkj ifjorū kadk v/; ; u f'k{k eukfoKku ds {ks= kf/kdkj dsegROI wZfcUnqgA Nk=ka dh Lefr] vo/kku] Fkdu vkfn ds 0; ofLFkr vk d M=vc rš kj fd; s tkrsgA vkš i rk yxk; k tkrk gSfd HkoukRed vFkok l øskRed ; k cš] d n'V l s Nk= fodkl l Ur fy gsjgk gSvFkok ml ea dgha; ure gSvkš l økkj dh vko' ; drk gA

bl i zdkj f'k{k eukfoKku ds {ks= dk i zdk'k d hnz ckyd g& rHkh rks f'k{k dks cky dōnr dgk tk l drk gA

3-2 vf/kxe i fØ; k %

vf/kxe ; k l h[kus dh i fØ; k Hkh f'k{k eukfoKku ds {ks= vko' ; d vax gA bl ds vxzr ; g Kkr fd; k tkrk gSfd tc ckyd vf/kxe i frfØ; k dj jgk gsrk gSml l e; Nk= ds Hkhrj D; k i frfØ; k gsrh gA Nk= ds iz ukRj ds nšku eukoKkfud ds vuq kj 17 ekuf l d i fØ; k, a gsrh gA budh l gk; rk l sf'k{k eukfoKku l h[kus dh i xfr] dbz ckj l h[kr&l h[krs u fl [kkbz tkusokyh ckr kadks Hkh Nk=ka }kjk l h[k yusdk dkj .k fo |kfkz dh i xfr dk eV; kadu vkfn l sl øf/ kr foHku ckr gāftudk v/; ; u dk ykHk ; g gsrk gSfd Nk=ka dh vf/kxe i fØ; k ds vojkskka dks nj dj Nk= fodkl dh fn[kk, afuf'pr dh tk l drh gA

3-3 vf/kxe ifjLFkr; ka %

bl l s rRi ; Z mu n'kkvka l sgS tks vf/kxe i fØ; k ds nšku Nk= dks mi yC/k gsrh gS ; k ftudk l keuk ml sdjuk gsrk gA budk i Hkko Nk= ds vf/kxe ij djuk i M= k gA bueavc dkbz l ang ughA ; gh dkj .k gSfd f'k{k eukfoKku ds {ks= ea ifjLFkr; kadk v/; ; u fd; k tkuk gS tks i R; {k vFkok i jkš k : i l svf/kxe dks i Hkfor djrh gA ; si fjLFkr; kagsrh g& d{kk] d{k dh flLFkr] ml eagok] i zdk'k tš h i kdfrd l øo/kvka dh 0; oLFkka fo |ky; eaVk; yš o ckFk: e dh l ø; oLFkka fo |ky; eanki gj ds Hkstu] uk'rs; k pfdRI k dh l øo/kkA d{k eavf/kd xehz; k l nhz gS rks bl l svf/kxe i fØ; k i Hkfor gsrhA f'k{k .k dk; Z i Hkfor gkskA bl fy; s vPNs fo |ky;] fo |kfkz, kadks d{k dk okrkoj .k mi ; ør gSvFkok ughA fu% ang vf/kxe ifjLFkr; kadk v/; ; u f'k{k eukfoKku dh l hek ea d jrs fo |kfkz, kadks ekuoh; l øo/kk, anh tk l duk l Hko gq/k gA

vlr eage dg l drsgSfd f'k{k eukfoKku ds {ks= ea fo |kfkz vf/kxe i fØ; k , oa vf/kxe n'kkvka dk v/; ; u fd; k tkrk gS tks ckyd dh rRI ødk /kukRed vFkok __.kkRed vFkok i xfr ds fy; s ijh rjg mRrjnk; h gsrk gA

; gla; g Hkh mYyš kuh; djuk vi kl šxr u gksk fd f'k{k eukfoKku ds vfoHkz , oafodkl ds i mZ bu ckr kadk vkš l keku; r%/; ku ughafn; k tk jgk Fkk tks cMh gn rd Nk= vf/kxe dks i Hkfor djrh jgh gA

i/zu&1	f'k{kk eukfoKku ds {ks= ea vkus okys oxkz dsuke crkdj fdl h , d oxz dh 0; k[; k dhft , A
i/zu&2	vf/kxe if0; k] vf/kxe ifjLFkfr; ka ij fdl idkj fuHkj gS

3-4 fof/k; ka %&

f'k{kk eukfoKku Hkh foKku ds l eku fo'ol uh; rkj ; FkkFkz-k] oLrqu"Brk , oafu"i {krk vkfn fl) krka ij vk/kkfjr gA oSkfud ftl idkj fdl h Hkh rF; dks dN dl kSv; ks ij j [krk gS vkSj ; fn osi ekf.kd fl) gkrh gSrksml h n'kk eamUgafI) kar ; k i) fr; ka dk : i fn; k tkrk gA f'k{kk eukfoKku ea Hkh ckydka ds 0; ogkj dk vuq dku dN fof/k; ka ds vUrxZr fd; k tkuk gSftudk v/; ; u ge fuEkuq kj djA

4-1 vkrfu"B fof/k %&

tS k dh bl dsuke l sgh Li"V gSfd vkr fu"B fof/k ea vkr fuH{k.k* ; k vi usvki ea nSkus dh f0; k dh tkrh gA Jh ch, u- >k ds vuq kj ^vkr fuH{k.k vi usLo; a ds eu dk fuH{k.k djus dh if0; k gA**

vkrfu"B fof/k ds nks : i gS%& vUrn'ku , oacfgn'ku fof/ka

MMW , l - , l - ekfj ds vuq kj %& ^vi uh Lo; a dh ekufI d n'kk dk fuH{k.k djuk vUrn'ku , oanl js ds 0; ogkj rFk ml dh ekufI d f0; kvka dk v/; ; u djuk cfgn'ku i) fr dgyrh gA**

4-2 vUrn'ku i)fr %&

; g i) fr vc Hkysgh voSkfud dgha tkusykh gksfdUrqfdl h ; q; ea l Hkh eukoSkfud bl h fof/k ij vkfJr FkA tc mlgk usnSk fd bl ea i wkzoSkfudrk dk vHko gSrksbl svLohdkj dj fn; k x; ka

bl ds vuq kj bl ea 0; fDr futh ekufI d n'kkvka dk voykdu&fuH{k.k djrk gSLVkmV ds vuq kj ^vi usefLr"d ds dk; Zdk , d 0ec) jhfr ds v/; ; u djuk gh vUrn'ku gA**

xqk %&

vUrn'ku fof/k ds vUrxZr vi uh xfrfof/k; k] f0; kdyki k] i frf0; kvka vkfn dk Lo; a gh eV; ka du fd; k tkuk gA bl idkj bl i) fr dh if0; k futh vutkoka ij ijh rjg vk/kkfjr gkrh gA er gSfd 0; fDr ftruk vi usvki dks tku l drk g& l e> l drk g& mruk vU; dksughA bl fof/k ds l ekfzka }kjk ; gh ckr dgh tkrh gSfd vUrn'ku }kjk gh vi uh fofHku pSVkvkadH l Pph ij [k dh tk l drh gsvkS osvutko l nb ; FkkFkz l kfr gkrsgA fVpuj ds vuq kj & ^vi uh vkrk dks nSkuk gh vUrn'ku gA**

nkSk %&

1/2 vUrn'ku fof/k l sl cl scMk nkSk ; g gSfd dbz0; fDr; ka eavi uh ekufI d f0; kvka dks nSkus dh {kerk dk vHko gkrk gsvkS ; gh dkj .k gSfd fof/k dks oSkfud ugha dgk tk l drkA

¼½ níl jh ckr ; g gSfd tks vlrh'kú fdl h 0; fDr usLo; adk fd; k g& ml dh
iækf.kdrk dk eki n.M dS sfu/kkjr fd; k tk; s bl idkj dkbz ijh{k.k ughafd; k
tk l drk ftl l sfdl h 0; fDr }kjk viuh ekufi d i fØ; kvka ds vutlko dh
Bhd&Bhd eki dh tk l dA

¼ ½ 0; fDr dh ekufi d n'kk ifr{k.k cnyrh jgrh gA bl ifjorú fØ; k dk v/; ; u
dfBu gkrk gA

4-3 cgh'kú i)fr %

ftl fof/k }kjk níl jka dh ekufi d i fØ; kvka , oa0; ogkja dk v/; ; u fd; k tkrk gSml s
cgh'kú i)fr dgrs gA bl ea níl jka ds 0; ogkj fØ; k; h i fØ; k; a vkn dk v/; ; u l fefyr
gkrk gA ; fn dkbz 0; fDr iíl uu g& gl jgk gS f[kyf[kyk jgk gA viuh [kqkh idV dj jgk
gSrksg dgrsg& ^vkt vki cM+ [kqk utj vk jgsg& ^; gh cgh'kú fØ; k gA geusml 0; fDr
dh pSVkvk fØ; kvkavk i frfØ; kvka ds }kjk ml dh ekufi d l fFkr dk cgh'kú dj fy; kA bl
fof/k ds 3 vak g& ¼½ 0; ogkj dks n[kú] ½½ vutlko djuk] ¾½ ml dh 0; k[; k djuka

xqk %

cgh'kú i)fr fdl h 0; fDr] oxZ ; k l ekt dh ekufi d i frfØ; k dks l e>us ea cM+
l gk; d gkrh gA l ekt dk dkbzoxZ fo'kSk fdl h l fFkr] ?kVuk vFkok nqkVuk ij viuh iíl Uurk
; k viíl Uurk idV djrk gS og tyw fudkyrk gSge l Ei wZ oxZ l eeg dks n[kdj mudh
ekufi d i frfØ; kvka dk vuøku dj yrs gA ; g Kku fdl h 0; fDr] tkfr] l ekt ; k jk"V dh
vol j fo'kSk ij idV Hkkoukvka dks l e>usea gekjh l gk; rk djrk gA

nkSk %

fdl h 0; fDr dh cká pSVkvka }kjk ml dsekufi d Lrj dk vuøku yxk ysuk iækf.kd ugha
gA tkskyd ugha gS% ; Ld½ tks iækf.kd : i ea; g dS s dg l drsgáfd bl vol j ij ckyd
ds i frfØ; kvka ds }kjk fdl h ckr dk cksk gks jgk gA fdl h 0; fDr dsekufi d Lrj vi usvki dks
ykdj rF; dk nok djuk l keku; r% l Hko ugha gkrkA

bl ckr dh ijh&ijh l EHkkouk jgrh gSfd ge níl jka dh ekufi d i frfØ; kvka dks n[krs
l e; dbz rF; ka dks nk&vun[kk dj n& tS sfdl h eka ds i kl vi uscv/s dk f'kdk; r vkus ij
og ml f'kdk; r ij l gl k fo'okl ugha dj yrs hA cgh'kú ds: i ea0; fDrxr l aalka ds dkj .k
ekadk 0; ogkj ; gka i e ds i fr i {ki kr i wZ , oa QyLo: i nkSk eDr gA

vkykpd vi usoxZ ds ys[kdka dh izka k vkS ftl l stj k Hkh [kVd xbz ml ds nkSk dh i dfr
ds ik; % i hfM+ fn [k bz nrs gA

ftl 0; fDr dk v/; ; u fd; k tk jgk gS dbz ckj og vi useuksr Hkkoka dks vffku; dh
df=e emtvka ea Nij kdj v/; ; u drkZ dks /kks[kk ns l drk gA

4-4 oLrfu"B fujh{k.k %&

bl dsVlrxZr l oFkk rVLFk Hkko l sfdl h ds0; ogkj dk fofo/k i fjfLFkfr; ka dsVlrxZr ml s fcuk crk; s fujh{k.k fd; k tkrk gA bl idkj i klr fu"d"KZ ds vk/kkj ij l EcflU/kr 0; fDr dh eukoKkfud l eL; kvka dk l ek/kku djuk l Hko gkrk gA bl dk l cl scMk ykHk ; g gkrk gSfd 0; fDr ds0; ogkjka dks ifjofrZr djus ds l q-ko Hkh fn; s tk l drsgA

xqk %&

Mxyl vls vkySM ds vuq kj& ~fujh{k.k ds ifj.kke Lo: i gkus okyh [kkstka ds vkekj ij fo|ky; kaavud okNuh; ifjorZ fd; sx; sgA** ml l siklr fu"d"KZ ds vk/kkj ij Nk=] i kB; Øe f'k{k.k fof/k] i kB; i qrd vkfn ea vko'; d ifjorZ fd; k tk l drk gA bl dk l cl s cMk xqk ; g gSfd bl ea oLrfu"Brk cuh jgrh gS, oafofHkUu ckrka l sv/; ; udrkZ i Hkkfor ugha gkrk gA i {ki kr vkfn dsfy; s dkbZ LFkku ugha gA

nksk %&

dbZckj oLrfu"B i jh{k.k eaHkh i wkZrVLFkrk ughajg i krh QyLo: i fujh{k.k nkski wkZ gks tkrk gA bl ea dbZckj 0; fDr l fØ; rk vk tkus dh l Hkkouk cuh jgrh gS; tks bl dh i ekf.kdrk ea ck/kd gA

4-5 thou bfrgkl %&

fdl h 0; fDr dh furkUr futh ckrka dh tkudkj dsfy; sml ds0; fDrxr] bfrgkl] ml dh i kfjokfjd fLFkfr vkfn dk i wkZKku i klr fd; k tkrk gA ml dsfudVLFk fj' rnkjka l \$ vlrxak fe=ka l s l a dZ ea vkus okys vl; ykska l s ml ds thou ea dbZ xki uh; ckrka dk i rk pyr k gA mu vfolej.kh; ?kVukvka vkSj l aej.kka dk cksk gkus l sml 0; fDr ds orZku 0; ogkj dk fo'ySk.k fd; k tkuk dbZckj cMk vkl ku gks tkrk gA bl ds thou bfrgkl dk v/; ; u djusokyk i ekf.kd tkudkj , df=r dj] vkSj , d sykska l sgh l a dZ LFkfi r dja tks ml s ; Fkk rF; ckrk] ?kVukvka vkSj l aej.kka l s voxr dj k l dA

bl ds vk/kkj ij ml 0; fDr ds xqk] voxqk l cdk eW; ka du fd; k tkrk gS ml ea rVLFk fu: i .k dh i jEi jk dk fuokZ fd; k tkrk gA , d k v/; ; u vfr i frHkk'kkyh Nk vFkok ?kSj vi jkeh i ofRr ds0; ogkj dks l e>usea foS kSk l gk; d gkrk gA vi jk/k&foKku Hkh eulfoKku l s l gk; rk ysrk gS vkSj , d svijkf/k; ka ds0; rhr thou dh ?kVukvka l sorZku thou ds0; ogkjka dks rkyesy LFkfi r dj ml 0; fDr ds ifr l e>k fodfl r dh tkrh gA thou ds bfrgkl v/; ; u fof/k dk mi; ksx fo|ky; dsfy; s dj ds Nk=ka dks foHkUu ekuf l d n'kkvk] mudh orZku HkXuk'kk] muds l oskrRed d] ek; kstuvka vkfn dk vkl kuh l s i rk yxk; k tk l drk gA

fdu dkj .kka l svkt ml dk oržeku , d k g& bl dk irk ml ds vrhr thou bfrgkl l sgh
yxk; k tk l drk g& ekrk&fi rk ds l ddkj] o&kkuj kr n&žyrk; ž fo'k&krk; adbžckj fd l h 0; fDr
ds oržeku v&pj .k dsfy; smRrjnkbž g&rs g& ekrk&fi rk ds xqk&n&sk U; w&f/kd ek=k ea jDr ds
&]kjk cPpka ea v&rs gh g& bl so&kfudka usfl) dj fn; k g& vko'drk bl ckr dh g&fd fd l h
ds thou bfrgkl l sl &f/kr ckrkž ?kVukvka/kkj .kkvka v&fn dh l R; tkudkj gh ml ds i fjokj okys
n& v/; ; udrkž dks Hkh p&fg, fd] og dbž l =ka l s, d h tkudkj dh i&kf.kdrk dk i jh{k.k djž
vkš rHkh ml sfo'ol uh; eku& ; g dke cMh l ko/kkuh dk g& ; g n&[k fy; k tk; sfd ml ea
i ž ka kvkadksc<kdj o det&sj; kadks?kVkdj u i Lr& fd; k x; k g& ; Fk rF; tkudkj l sfd l h
0; fDr ds thou bfrgkl ds l &f ea i&kf.kd fu"d"ž fudyuk l n& l fjo/kktud g&rk g&

i ž u&1 f'k{k euk&oKku dh fofHku fof/k; ka dsuke fyf[k, A
i ž u&2 oLr&u"B fujh{k.k fo/kh ckydka ds v/; ; u eafdl i ž kj mi ; k&ch g&

I kjk&

f'k{k euk&oKku

v&f& i f&H&k %&

0; fDr dh l ek; kstu l sl &f/kr fofHku l eL; kvka dk funku ft l ds }kjk fd; k tkrk g&
ml seuk&oKku d&rs g&

I h, l - t& ds vu& kj & f'k{k euk&oKku tle l s ydj i fji DokLFk rd fofHku
i f&fL&f&r; ka ea x& jrs g& s 0; fDr; ka ea g&us okys i f&oržeka dh 0; k[; k djrk g&**

vko'; drk %&

oržeku ; & ea f'k{k euk&oKku ds v/; ; u dh vko'; drk bl fy; s g& D; k&d bl ds }kjk
fofHku voLFk ds Nk=ka dh ey i &fRr; ka dk v/; ; u fd; k tk l drk g& bu ey i &fRr; ka vkš
ckY; koLF&] fd'k& oLF& , oa; &koLF& ds Nk=ka ds fofHku 0; og&j ka ds fo'y& .k l smu dkj .kka dk
nj djuseal g& rk feyrh g& vkš bl ds v&k/kj ij udsf'k{k.k Øe dks 0; ofL&f&r fd; k tk l drk
g& bl ds v&f&jDr e& ; kažu o o& fDr d fofHkurvka dk Kku Hkh Nk=ka vkš f'k{k&ka ds fy; s
vfekxe&f'k{k.k dks l keku; : i l s x&r'khy cukuseal g& ; d g&rk g& bu tkud&f&j; ka ds fy; s
f'k{k euk&oKku dh v&ok; ž vko'; drk i rhr g&rk g&

{k& %&

f'k{k euk&oKku ds {k&= g&fo | k&f&ž ml dh v&/k&e i f&Ø; k , oa v&/k&e i f&fL&f&r; ka n'kk; &
oLr&% buds v&l i kl gh f'k{k euk&oKku dh l & w&ž fo"k; &oLr&?k&erh j&rh g& ckyd] f'k{k
euk&oKku d&nz ea g&rk g& fo | k&f&ž; ka ds v/; ; u dks 0; ofL&f&r djus ds fy; s vko'; d g&fd
d{k&x&r v&/k&e i f&Ø; kvka dk l pkyu l &e fof/k l sgh g& os Nk=ka dks i H&k&for djrh j&g& bl ds
fy; s f'k{k& f'k{k euk&oKku dh l g& ; rk yrk g& bl h v&/k&e i f&fL&f&r; kadk fue&ž k
fd; k tkrk g& l 0; ofL&f&r] v&/k&e i f&Ø; kvka , oad{k&] d{k&n'kk; a Nk= fodkl ea l g& ; d g&rk
g&

fof/k; ka %

f'k{k euksoKku ea dN fof/k; ka ds vlrzr' ckydka ds0; ogkj dk vuq zku vls fo'ySk.k fd; k tkrk gA fu% Ung bl dh l gk; rk l scyd dsdq ek; kstu ; k vl Uryu tS h l eL; kvka dk l ek/kku [kksyk tk l drk gA vkrfu"B fof/k }kjk vi usvki eans[kusdh f0; k dh tkrh gS vls bl izdkj ds vi us0; ogkj dk eW; ka du fd; k tkrk gA vlrh'kz ds vlrzr' vkrfujh{k.k dh if0; k futh vu[koka o0; ogjka ij vk/kfjr gsrh gS tcf d cgh'kz ds vlrzr' ge nll jka ds0; ogjka dk fujh{k.k djrsgA vlrh'kz }kjk fudkysx; si fj .kkeka dks i ekf .kdrk dsfy; sdbz fuf'pr ij h{k.k ughafd; k tk l drk] nll jh vls cgh'kz dsfu"i {k gkusdh l Hkkouk U; uu gh gsrh gA

oLrQu"B fujh{k.k ds }kjk ge fd l h ds0; ogkj dk l oFkk rVLFk Hkko l sfcuk ml scrk, fujh{k.k djrsgA ; g fujh{k.k fof/k i fjLFkr; ka ds vlrzr' fd; k tkrk gS fdUrqdbzckj bl ea Hkh 0; fDrfu"Brk dk i Hkko vk tkus l sbl dh i ekf .kdrk nkski wZ gks tkrh gA

thou bfrgkl dksdl LVMh ; k 0; fDr v/ ; ; u Hkh dgk tkrk gA bl eafdl h 0; fDr dh fofHku ?kVukvka dks ml ds i j tuka ; k l Ei dzeavkusokys0; fDr; ka l sir k yxkdj orzku 0; ogjka dh l eh{k dh tkrh gA ik; % i wZ ?kVukvka l sorzku ds l = l Ec) jgrsgS vls dbzckj thou bfrgkl fof/k l s; g Kkr gsrh gSfd 0; fDr ds0; ogjka dk dkj .k oakupe l s i kr l idkj gS rFkk ?kVukvka dh i ukofRr ek= gA

vko' ; drk bl ckr dh gSfd thou j{k ds l aak ea tkudkj h i wZ i ekf .kd gks; k vl; ckrka l sog i Hkkfor u gA

vkr ijh{k.k izu

furnk% fuEu izuka dks fcu mRrj dth n[kagy dhft, rFkk mykj dth l sfeyku dj Lo; a eW; ka du dhft, A

izu&1 fuEu vak ea, d vls f'k{k euksoKkfudka dsuke fn; sgS rFkk nll jh vls i fjHk"kk, a nh xbz gS nksuka dks n[kdj mudh l gh tkSM+ ka cukb; A

- 1- dkayl fud& ^f'k{k euksoKku 'kSf.kd fodkl dk Ofed v/ ; ; u gA**
- 2- ts, e- LVhQu& ^f'k{k euksoKku] euksoKku dsfl) kar ka vls vuq zku dk f'k{k ea iz, kx gA
- 3- Vr& ^f'k{k euksoKku fd l h 0; fDr ds tle l sydj i kS-koLFk rd vf/kxe l aakh vu[koka dk o.kz , oa0; k[; k djrk gA**
- 4- Øks , .M Øks& ^f'k{k euksoKku 'kSf.kd i fjLFkr; ka ds euksoKkfud i {k dk ve; ; u gA**

(10)

i/u&2 f'k{k eukfoKku dh vlrn'kū vls cgh'kū i) fr dsvlrj dksyxHkx 10 'kCnkaea
Li"V dja

5 vā

i/u&3 f'k{k eukfoKku dh vko'; drk dksI e>kdj fy[kā 10 vā

mŷkj l dŷ

i/u&1 mŷkj 1 dk 2] 2 dk 1] 3 dk 4 , oa4 dk 3

i/u&2 vlrn'kū i) fr ea0; fDr vkrē fujh{k.k ; k Lo; adk fujh{k.k djrk gš tcfđ
cgh'kū i) fr eanw jka dh ekufI d i fØ; kvka , oa0; ogkjka dk fujh{k.k fd; k tkrk
gā bl h rF; dksyxHkx 100 'kCnkaea fy[kā

i/u&3 f'k{k eukfoKku dh vko'; drk vc dbz dkj .kka l svutko dh tk jgh gā foHkUu
voLFk dsckydka dh ewy i dŷRr; kavš I oškrēd i fjonZka dk dsk bl dh l gk; rk
l sgsk gā bu ckrka dk i rk yxkdj Nk=kadsv/; ; u Øe eavk; svojkskka dk funku
fd; k tk l drk gā vf/kxe vls f'k{k dk ew; kaŷu bl dh l gk; rk l sfd; k tk
l drk gā oš fDrđ foHkUurkvka dh tkudkj h mi ; Dr rF; ka dksI e>dj foLrkj nrs
gq s nh?kz mŷkj fy[kā

i=kpkj iB; Øe
ek; fed f'k{k e.My e-ç-] Hkiky
 ¼kjk l okz/kdkj l jf{kr½
 fMykek bu ,T; qdSk] ijh{kj
 f}rh; o'kz

fo"k; & f'k{k eukfoKku	izu i= & 7 oka	iB Ø- 2
fo"k; k& o&kuØe ,oa okrkoj.k&	1- o&kuØe & vFkz iHko ,oa egRo	
	2- okrkoj.k & vFkz iHko ,oa egRo	
	3- ifjokj & l ekt rFk fo ky; dk ckyd ds fodkl ea ;ksknku	

fiz; Nk=&Nk=kvka

i wZ i kB eavki usf' k{k eukfoKku dk vFkz ml dh i fjHk'kk eamI dh vko' ; drk ml dh {ks- , oafof/kvka dsckjseai MKA i Lr q i kB eavki o&kuØe , oa okrkoj.k dsckjseai <x& bl i kB ds fo' ksk v/ ; ; u fclnqgks&&

- 1- o&kuØe & vFkz i Hko , oa egRo
- 2- okrkoj.k vFkz i Hko , oa egRo
- 3- ifjokj fo|ky; vkj l etk dk ckyd dh f'k{k ea ; ksknku

1- o&kuØe

o&kuØe dk vFkz

vki tkursgsfd i.k.kh ek= ea LokHkkfod : i l sdN xqk ijEijkr : i l siklr gkrsg& eut; ka ea Hkh og LokHkkfod : i l siklr gkrsg& vFkz ek&cki dh fo' kskrk, amudh l arku ea Hkh i klr gsrh g& mnkgj.k dsfy, fir k ds : i & j& dn rFk LoHko ckyd eagh ik; k tkrk g& dHk&dHk fir k dh chekjh i e ea Hkh ikbz tkrh g& bl izdkj , d ih< ds xqk nu jh ih< ea LFkkur fjr gkrspys tkrs g& bl sgh o&kuØe dgrsg&

t l l M b j % &

^v fHkHkkodkadh 'kkjhfd rFkk ekuf l d of' k"Vkrkvka dk l Urkuka ea LFkkukU rj .k oá kkuøe gA**

c M c F k &

^oá kkuøe eamu l Hkh ckrka dk l eko's k gk tkrk gS tks thou dk Jh x.k'sk djrs l e; eough vfir q xHkkZkku ds l e; tle l syxHkx ukS ekg i m] 0; fDr eami fLFkr FkhA**

i h f x y c V &

^i dfr ea i h k h dk i R; d d n t b dh; ; k euko Kkfud of' k"Vrkvka dks v fHkHkkodka }kj k mudh l r kuka ea LFkkukU rj r djuk gA**

ch l r f k k g k u t j &

^oá kkuøe dk r k Ri ; ZoL r y k a dh viuh t kfr oL r y k a dk i q: Ri knu gA**

mi ; D R k i f j H k k " k v k a d s v k / k k j i j ; gh fu " d " k z f u d y r k g S f d v f H k H k k o d k a l s i k l r ' k k j h f d o ekuf l d of' k"Vrkvka dks oá kkuøe dgrsgA bl dsvlrxr rhu rjg dh of' k"Vrk; agk l drh gS t kfr dh l ekurk v k S p R; v k S f H k U r k A

1-2 i H k k o

oá kkuøe ckyd ds 'kkjhfd , oaeuf l d Lo: i dks fu / k k z j r djrk gA vr^ f' k { k d dks ckyd ij ml ds oá kkuøe ds i H k k o dks tkuuk vko' ; d gA oá kkuøe ckyd dks fu Eu i z k j l s i H k k f o r djrk gA

- 1- ckyd dh e y i d f R r ; ka oá kkuøe l s gh fu / k k z j r g k r h g A
- 2- i z t k f r dh c f j } J S B r k dk d k j . k g k r h g A
- 3- f d l h ckyd dh y E c k b z v F k o k e k v / k b z m l d s e k r k & f i r k d s d k j . k g k r h g A
- 4- 0 ; k l f ; d of' k"Vrk; a H k h ckyd oá kkuøe l s i k l r g k r k g A
- 5- x q k v k S of' k"Vrk; a H k h ckyd oá kkuøe l s i k l r g k r k g A
- 6- p f j = o k u v F k o k p f j = g h u e k r k & f i r k dh l r k u H k h r n u d k j g k r h g A
- 7- f d l h v k S e g k u r k v F k o k r f i N r k dk fu / k k z j . k H k h oá kkuøe djrk gA
- 8- e l n c f j } e k r k & f i r k dh l r k u e l n c f j } r F k k r h o z e k r k & f i r k dh l r k u r h o z c f j } g k r h g A
- 9- ckyd dh ' k k j h f d j l j p u k i w k z i l s oá kkuøe } k j k fu / k k z j r g k r h g A

mi ; D r r F ; ka l s ; g Li " V g k r k g S f d ckyd ds fodkl ij oá kkuøe cgr vf/kd i H k k o M k y r k g A vr % j k { k d ds fy , ckyd ds oá kkuøe dk fo' k S k e g R o g A ml sge egRo dks H k y h i z k j l e > y u k p k f g , D ; k i d bl dk ckyd dh i x f r l s ? k f u " V l e d k g k r k g A

1-3 egRo&

kydka dh 'kkjhjd fHkurk} fyaxh; Hksn} 'kkjhjd {kerk rFk vl; fof'k"Vrk; a oakuøe }kjk gh fu/kkzjr gkrh gš vr^ , d vPNs f'k{k d gkus rFk Nk=ka ds exh'ku ds fy, f'k{k d dks fuEu rF; ka l si fjpr gkuk pfg, A

- 1- f'k{k d dks tkuuk pfg, fd kydkaea 'kkjhjd fHkurk dk dkj .k oakuøe gkrk gA bl Kku dks vk/kkj cukdj kyd ds 'kkjhjd fodkl ea l gk; rk ns l drk gA
- 2- oakuøe dh kyd&ckfydkvka dafyaxh; Hksn ds dkj .k gkrsgA bl hotg l smudh ; kx; rk eavarj ik; k tkrk gA bl dk i rk yxkrkj f'k{k d dks kydka ds f'k{k .k dh ; kst uk cukuh pfg, A
- 3- oakuøe gh kydkaesoš fDr d fHkurk dk tud gA bl dk iz Ru /kh&/khjs gkrk gA kyd dh bl fHkurk dks tkudj f'k{k d ml ds vuq i mlga f'k{k i nku dj l drk gA
- 4- kydkaea i kbz tkusokyh d qzfr; ka dk exzljhdj .k dj ds kydka ds mfr 0; fDrRo dk fodkl dj ds f'k{k d mlga cukusea egroi wkz ; kxnku ns l drk gA
- 5- eukoKkfud vuq akkuka l s; g i zkf.kr gksx; k gSfd kyd dh l h[kus dh {kerkvka eavlr oakuøe }kjk gh gkrk gA ; fn f'k{k d bl rF; l si fjpr gSrks; g og vfk d {kerkoku Nk= ds i fr l gu'khy nf"Vdsk vi uk dj ml svkxsc<kus ea ; kxnku ns l drk gA

izu 1 oakuøe dks Li"V d jus grqns i fjHkk"kk, afyf[k, A

izu 2 oakuøe ds 'kkjhjd i Hkko dh ppkz dhft, A

2- okroj.k

2-1 vfk&

kyd dk fodkl okroj.k l scgr vf/kd i Hkfor gkrk gA ; fn fdl h kyd dks rhoz cf} oakuøe }kjk i klr gkz gsvkš ml svPNk okroj.k i klr ugha gk gSrks ml dh cf} d qBr gks tk; sh vkš ; fn fdl h em cf} kyd dks vPNk okroj.k i klr gk gSrks og vi uh cf} {kerk l sdgh vf/kd i xfr djska ; gka ij okroj.k l aakh dN fo}kuka dh i fjHkk"kk, anh tk jgh gA ft l l s okroj.k ds vfkz dks l e>usea vki kuh gkschA

, ukLVI h&

^okroj.k og oLrqgStks0; fDr dh thUl ds vfrfjDr i R; d oLrqdks i Hkfor djrk gS*

ih- fxycV&

^okroj.k og oLrqgStks i R; {k gStks i R; {k : i l srjUr i Hkfor djrh gA**

jkVI &

^okroj.k og 'kfDr gStks l c ij i Hkko Mkyrh gA**

y&QhM vlg chM&

^eul; dsi ; kbj.k eamu l c mRstukvka dk ; kx gkrk gS tksvi usxHkZkkj.k l sydj eR; q rd iklr gkrk gA**

Vh-Vh- bfy; V&

^pruk oLrqdh fdl h oLrqdsi Hkko'khy mRrstd rFkk vUrfØ; k ds {ks= ea i ; kbj.k dgk tkrk gA*

MxyI rFkk gkySM&

^i ; kbj.k , d , d k 'kOn gS tks l á wZ ckj h 'kFDr; k i Hkko rFkk i fjLFkfr; ka dsl kefkd : i dk o.Ú djrk gA tks i k.kh thou] 0; ogkj] c{ } fodkl rFkk i k&rk dks i Hkko for djrk gA**

Áij nh xbZ i fjHk"kkvka ij xHkjr k l seuu djus ij ; g Li"V gkrk gSfd oá kkuØe ds }kjk fu/kkZjr 'kkjhfd vlg ekuf d {kervkadvfrfjDr tks dñ Hk kcyd dsvkl & i kl gS; g l c okrkoj.k gA bl eackyd dk ?kj] Ldny ml dk l ekt] jhfr&fjokt] nsk izdfr vkfn l Hk k vk tkrsgA

okrkoj.k ds izkj

l kekl; r% okrkoj.k ds rhu Hkxka ea foHkfr fd; k tk l drk gA

1- i kdfrd okrkoj.k 2- l kdfrd okrkoj.k 3- l keftd okrkoj.k

1- i kdfrd okrkoj.k&

os i kdfrd oLrqabl izkj dh okrkoj.k eal ekfr dh tkrh gS tks ckyd dh 'kkjhfd vlg cks}d 'kFDr ij dkbZ i Hkko ugh Mky i krh] tS & l w] plh] i oZ] unh] ok; qvknA

2- l kdfrd okrkoj.k&

bl ds vUrxZ jhfr&fjokt mRl o rFkk i jEi jkva vkfn dks 'kkfey fd; k tkrk gA

3- l keftd okrkoj.k&

0; fDr dks l keftd i k.kh dgk x; k gA og l ekt eagh tle yrk gS rFkk ejrk gA vi us thou dky eaog i fjokj fo | ky; vkfn dsl á dzeavkrk gA ; gh mudk l ekt gS tks ml dspkja vlg fo[kjk gqk gS

2-2 i Hkko&

eukS k fud v/; ; uka l sirk pyr k gSfd okrkoj.k dk ckyd ij i Hkko i Mrk gS; fn okrkoj.k ij ckyd ij i Hkko ugh i Mrk gkrk rksf'k {kk dk <kpk ugh [kMk fd; k x; k gkrk D; kíd f'k {kk Hk plgs vlg pkfjd gks vFkok vukS pkfjd] okrkoj.k gh gA okrkoj.k ckyd dks fuEukuq kj i Hkko for djrk gA

1- 'kjhfd vlrj&

fofhkuu iztkfr; kaeatks'kjhfd vlrj i k; k tkrk gSog vlrj okrkoj.k dsi Hkko dsdkj.k gh vkrk gStS sigkMh {ks= eajgusokysykskadh ukd pi Vh gkrh gS tcfdefnkuh {ks= eajgusokyh dh ukd mBh gkrh gA bl h izdkj BM {ks= eajgusokyka dk jak I kQ gkrk gA

2- ekufi d fodkl &

kydka dsekufi d fodkl rFkk I keftd fodkl rFkk I kadfrd okrkoj.k dk i Hkko Hkh cgr i Mrk gA tS svPNsI keftd rFkk I kadfrd okrkoj.k eajgusokysNk= [kjc I keftd rFkk I kadfrd okrkoj.k eajgusokykaNk=kadh vi \$kk vi usekufi d Lrj dk fodkl rsth I sdrjs gA

3- cf) &

cf) ij oalkuDe dh ryuk eaokrkoj.k dk vf/kd i Hkko i Mrk gA , d skyd ftudkauhps dsLrj dsokrkoj.k I smBdj mYke izdkj dsokrkoj.k eaj [kk tkrk gS mudh cf) mi yfC/k [kjc okrkoj.k eaj [kk tkrk gS mudh cf) mi yfC/k [kjc okrkoj.k eajgusokyskydka dh vi \$kk vf/kd cf) gkrh gA

4- iztkfr dh JSBrk&

dN iztkfr; kackd) d : i I sJSB ekuh tkrh gA bl JSBrk dk vk/kkj oalkuDe u gkdj okrkoj.k gh gA tS svej dk eajgusokyh 'or iztkfr] uhxsi iztkfr dh vi \$kk JSB gA ; g fu"d"lz DykdZegkn; }kjk vesj dk eabu nkuak iztkfr; ka ij fd; sx, v/; ; ukadsvk/kkj ij fudkyk tkrk gA

5- 0; fDrRo&

diysegkn; ds }kjk ; yki ea71 I kfgRokjka ds Aij fd, v/; ; u dsvk/kkj ij ; g fu"d"lz fudkyk x; k fd 0; fDrxr fueZk ea oalkuDe dh vi \$kk okrkoj.k dk vf/kd i Hkko i Mrk gA ; fn 0; fDr dksmfr okrkoj.k i klr gks tk, rksog edku 0; fDrRo dk fueZk dj I drk gA

6- vukFk cPpa dk mnkj.k &

vukFky; ka ea I keku; r%fuEu i fjokjka ds gh cPps i ds k yrs gA fdUrqn\$kk x; k fd ftu cPpa dks vPNk okrkoj.k i klr gvk] os vi usek&cki dh ryuk earFkk vU; cPpa dh vi \$kk vPNs fl) gqA

7- tMok cPpa dk izks&

eukokkfud fuoesu vls Qhesu usdN tMokacPpa dks vyx&vyx okrkoj.k eaj [kdj ve; ; u fd; kA mudk fu"d"lz Fkk fd xkeh.k Qkez ea i yskydka dh ryuk ea uxj ea i yskyd vf/kd f'k"V] fpUrkeDr rFkk cf) eku i k, x, A

8- cgeqkh i Hkko&

; g n\$kk x; k gSfd okrkoj.k dk ckyd dsfodkl eacgeqkh i Hkko gkrk gA dkbZkyd ftruh vf/kd nj rd vPNsokrkoj.k eajgrk gSog mruk gh vf/kd ml I si Hkfor gkrk gA ; fn dkbZcPpk vi usprj ekrk&fir k ds I kfk vf/kd I e; rd jgrk gS rksog mruk gh vf/kd prj gkrk gA bl h izdkj og ftrus vf/kd I e; rd fuEu okrkoj.k eajgrk gS i k; %mruk gh og jk"Vh; eku dsuhpsfxj tkrk gA bl izdkj ; g Li"V gSfd okrkoj.k dk ckyd ij cgeqkh i Hkko i Mrk gA

2-3- egRo&

f'k{kld dsfy; sckyd dsokrkoj.k dks tkuuk cgr vko'; d gA ml dsvk/kkj ij f'k{kld ckykd&dksfo'k{k ekxh'kz dj l drk gA f'k{kld dksckyd&dksi <krsl e; fuEu fclh&ka ij e; ku nsuk pkfg, A

1- f'k{kld dksckyd ds pkjka vls Qsokrkoj.k ij /; ku nsuk pkfg, A ; Fkk ml dk ifjokj dS k gS i M&l dS k gS cPpsd l xh&l kfk dS sgS ml ds ikl [ksy dk e&ku gS vFkok ugh& bu reke ckrka dks /; ku ea j [krs gq sgh] f'k{kld dksckyd dk ekxh'kz djuk pkfg, A

2- ; fn ckyd dksvPNk okrkoj.k fn; k tk, rksml dh cfi) vf/kd fodfl r gksh gA ; kx; f'k{kld bl rF; l shkyh izdkj ij fpr gkrs g& vls ckyd dksvPNs l svPNk okrkoj.k nsuk l rr~iz; Ru djrs gA

3- ckyd ij ml dsvPNs l k&dfrd okrkoj.k dk Hkh 0; ki d i Hko i M&k gA vr% vPNs l k&dfrd okrkoj.k dk fuekzk djuk Hkh f'k{kld dk dk; ZgA og ckyd dks l &df r dsmPp vkn'k& dks i klr djus dh ij .kk Hkh ns l drk gA

4- ckyd dks; fn : fp] {kerk o Lrj ds vudhy okrkoj.k feyrk g& rksosi xfr djrs g& vl; Fkk ugh& m&ke f'k{kld bl rF; dks Hkyh izdkj tkurs gA , d k f'k{kld vudhy okrkoj.k dk fuekzk djds ckyd& ds l e&pr fodkl dk egRo i&zk ; k&nku ns l drs gA

5- mfpr okrkoj.k ea ckyd& dks vkRe izdk'ku ea l gk; rk feyrh gA

6- l ekt ds vudhy rFkk l q a kstu vPNs 0; fDrRo dk i gyk y{k.k gA f'k{kld ckyd dks vi us pg& vls fc[kjs ckrkoj.k dks l e>us ea l gk; rk nrk g& ft l l s ml s vudhyu rFkk l q a kstu ea enn fey l d&

o&kkup&e , oaokrkoj.k dk l ki &k egRo gA

o&kkup&e rFkk okrkoj.k ds ckyd ij i M&us okys i Hko ds fo"k; ea fo }kuka ds fopkj vyx&vyx gA dN yk& o&kkup&e dks izkkurk nrsg& rks dN okrkoj.k d&A y&du ejs fopkj l s; sn&ka gh er , d&dh gA ckyd ds l e&pr fodkl dsfy; so&kkup&e rFkk okrkoj.k n&ka gh l eku : i l segRo i&zk gA o&kkup&e ckyd dh 'kkjh&jd , oaekuf l d {kerk v&ka dk fodkl djrk gA vr%; g Li "V : i l sdg tk l drk g&fd ft l izdkj vPNh Ql y dsfy; svPNk cht vls vPNk okrkoj.k vko' ; d g& Bhd ml h izdkj ckyd ds l ok&h.k fodkl dsfy; svPNh o&kkup&e rFkk vPNk okrkoj.k t: jh gk&k gA

izu 1- okrkoj.k ds izdkj crykrs gq] i xfr dh JSBrk ds i Hko dh 0; k[; k dhft , A
izu 2- o&kkup&e , oaokrkoj.k ds l ki &k egRo dks l e>kb, A

3- f'k{kk ea ; kxnu nsis okyh l hFkk; a

3-1 ifjokj dk f'k{kk ea ; kxnu&

dgk Hkh x; k gSfd ^ifjokj ckyd fd i Eke i kB'kkyk vks eka i Eke f'kf{kd** ; g mfdR i wkr; k l R; gA ckyd ifjokj ea tEu yrk gS rc og ek= gkM&ekd dk ykFkk gsrk gA /khj&ekhjs og cMk gsrk gA tle l sgh ml dh f'k{kk i kjkk gk tkrh gA og igysvkd kka dks LFkj dj l pkyu l h[krk gA bl ds ckn vi us gkFk&i koka dk l pkyuA og /khj&/khjs vi us eeg dk l pkyu Hkh ifjoktukadks ckyrsn[kdj djrk gS vks dN vLi "V rFkk fujFkd /ofu; kafudkyrk gA bl ds ckn og Li "V rFkk , d 'kaxh; okD; ckyusyxrk gA tS &nqk i husdsfy; sog ^nm@/kiv vks i kuh i husdsfy; s^i kik ; k i kuh* dgrk gA ; gh ml dh Hkk"kk l h[kusdh i f0; k gA vkxs vks cMk gks ij og ifjokj eagh fofHku idkj dh oLrqadksn[krk gA mudk Kku i ktr djrk gA igysog fof'k"V oLrqadk Kku i ktr djrk gS vks ckn eamudk l kedu; hdj .k dj yrk gA bl idkj ?kj ij ckyd dh f'k{kk vks pkfjd <x l svutkuseagh pyr h jgrh gA /khj&/khjs?kj ij gh ckyd dh Hkk"kk o ml ds Kku ea of) gsrh jgrh gA ckyd tc Ldny tkusdh mez dk gsrk gS rc rd fcuk i <k; scgr dN l h[k pplk gsrk gA ; sl c f'k{kk vuk; kl gh gsrh jgrh gA yfdu l e>nkj ekrk&fi rk ftrusvf/kd iz Ru'khy jgrsgA ogh ckyd f'k{kk eavf/kd mi yfC/k i ktr djrsgA bu ifjokj ka dh ----- dsifr fo'kSk tkx: drk fofHku idkj ds inf'kr gsrh jgrh gA ; gh f'k{kk ea ifjokj dk ; kxnu gA tS s%&

1- f[ky&is nsik&

cPpsf[ky&is dsifr fo'kSk : fp j [krsgA ml gaf[ky&is inku fd; s tk, arksos vi u&vi us vx l pkyu ds l fFk gh vl; cgr l h ckra l h[k l drs gA bu ea muea dYi uk'khyrk rFkk l tu'khyrk dk fodkl gsrk gA

2- Hk.k ds fy; s ys tkuk &

?kj dsl nL; ik; %?kj dsckgj ckydka dks ystkrsgA osdHkh esyk n[krsgA dHkh l dI n[krsgA vks dHkh [ky n[krsgA buds }kj k ckyd geskk l h[krk jgrk gA

3- ckydka dh ftKkl k dks 'kkr djuk&

?kj ka ds ckyd cgr l kjh oLrq a n[krsgA vks mudk tkuus dk iz Ru Hkh djrs jgrsgA bl sgh ftKkl k dgk tkrk gA ckyd ftruk vf/kd ftKkl qgksk mrnk gh vf/kd og l h[kskA vr%vfHkHkkokdka dks cPpkads iz ukadks Vkyuk ughapfg, cfYd l gh vks l Vhd mYkj ndj mudh ftKkl k 'kkr djuh pkfg, A

4- dgkuh l qkuk] dfork l qkuk&

cPpsdgkuh l qus dscMk'kshu gA bl hfy, osgeskk vi us vfHkHkkodka l sdgkuh l qkus dk vxg djrs jgrsgA vfHkHkkodka l sdgkuh l qrs gA bl l sdYi uk'khyrk rksc<rh gh gS l kFk gh Hkk"kk dk fodkl Hkh gsrk gA cPpkadks muds Lrj dh dfork; aHkh l qkbZ tk l drh gA

5- 'kq Hkk'kk dk iz kx&

vfhkHkkodkadsge\$kk cPpkads l e{k 'kq Hkk'kk dk iz kx djuk pkfg, ft l scPpsmudks l gh vuplj.k dj l dA cPpsckyrsl e; ; fn dghaxyr Hkk'kk dk iz kx djrsgrksml dksgrjr l qkkj nsuk pkfg, A

6- ckyd i k; %dHkh Hkh [kkyh ; k 'kkr ughacBRA osdN u dN djrsjgrsgA , s h volFkk eamul sdbzckj phtacurh Hkh gsvk\$ dbzckj fcxM+Hkh tkrh gA dHkh&dHkh cPpsdN rkm&QkM+Hkh dj nrs gA ; g mudh f'k{k dh i f0; k gA vr% vfhkHkkodkads dHkh , s d k; k l scPpsdksfcjDr ughadjuk pkfg, A l ukRedrk c<kusdsfy; smlgajx vkfn ykdj fn, tk l drsgA

7- ?kj dh nhokykadksfp=] pkvZ vk\$ ud'ks l s l tkuk pkfg, A bul scPpscgjr dN l h[krs gA n' ; &J0; l kexh; ka dk Hkh ?kja ea iz kx gkrk gA t\$ &j\$M; k] Vsyhfot; vkfn bu mi dj .kka l s Hkh cPpsdh l h[kusdh i f0; k cgjr gh c<+tkrh gA

8- i k; %cPpkadsge mez cPpkads l kFk [ksyuseacgjr vkulln vkrk gA cgjr l svfhkHkkodka mudkapkV/ yxusvFkok >xMk gkusdsHk; l s [ksykal sfojDr djrsjgrsgA ; g Bhd ugha gA ; g mudh l h[kusdh i f0; k gA cPps vi us l kFk; ka l sf'k{k d vFkok ekrk&fi rk dh vi\$kk vfekd l h[krs gA

9- l e>nkj vk\$ tkx: d vfhkHkkod ^i wZLdnyh f'k{k** dh r\$ kjh Hkh ?kj ij djokrsgA t\$ s v{kjka dks ifgpkuu] fofHku oLr\$ka dh ifgpkuu vkfnA bl uh0 ij i kFked f'k{k dh nhokj vkl kuh l s [kMk dh tk l drh gA

^bl idkj ; g Li"V g\$fd ?kj dk LFkku ckyd dh i Fke i k B'kkyk ds: i eavi f jgk; Z gsvk\$ ml dsfcuk l f0; ; kxnku dsckyd dh f'k{k : ih egy vkl kuh l sugha [kMk fd; k tk l drk**

3-2- fo|ky; dk f'k{k ea ; kxnku&

fo|ky; f'k{k dh vk\$ pkfjd bdkbz gA vr%ml sokLro eaf'k{k dk efnj gskuk pkfg, tksckyd dksvkdf'kr dj l dA l kFk gh ml dh ftKkl k; a'kkr dj l dsvk\$ ckyd dk l okzkh.k fodkl dj l dA , rnfkz fo|ky; fuEu idkj l sckyd f'k{k ea ; kxnku dj l drk gS&

1- ckyd dh [ky i dfrR dks 'kkr djusdsfy, } fo|ky; ea i ; klr ek=k ea [ky dk l eku gskuk pkfg, A ft l l s [ky&[ky eagh cPpscgjr dN l h[k l dA vPNk [ky dk esnku Hkh fo|ky; dsfy; svko' ; d gA ; g phtacPpsdksfo|ky; eavkusdsfy; svkdf'kr rks djrh gh g\$ l kFk gh l h[kusdsfy; svfHki fjr Hkh djrh gA

2- Ldny dh bejr l qnj goknj rFk idk'k l s; qn gskuk pkfg, A ; g rhukaek\$ e xehz l nhzvk\$ cj l kr dsvupny gskuk pkfg, A ft l l sfd l h Hkh ek\$ e eacPpsdh f'k{k ea0; o/kku u gkA bejr ds l kFk gh i <kbZ l sl EcfU/kr vU; l ktk&l eku Hkh i ; klr ek=k e agskuk pkfg, A i R; d Nk= ds cBusdsfy; sd{k ea i ; klr LFkku Hkh gskuk pkfg, A

- 3- fo | ky; dsf' k{k d ; kx;] i f' k{kr vu{ko] l fg". kj n; ky{ vkd"kd 0; fDrRo ds/kuh vkj vkn'kz : i gkuk pkfg, A D; kkd cPpk l cl s vf/kd vu{ j.k f' k{k d dk gh djrk gA f' k{k d ds 0; fDro dh deh cPps dh Hkh deh cu l drh gA
- 4- fo | ky; vi usvkj pkfjd f' k{k.k l srksf' k{k ea ; kxnkj djrk gh g\$ cfYd vl; i kB; ykj dk; Døe vk; k{tr djds Hkh f' k{k eaegROI wkz ; kxnkj nsl drk gA buea l kldfrd] l kfgR; d rFkk l keftd dk; Døe fo'kSk egRo j [krs gA fo | ky; ea vUr{k(kjh) Hkk".k i fr; kSxrk; avk; k{tr dh tk l drh g\$ cPpsd fork i kB dj l drs g\$ dgkuh l uk l drs g\$ l lej .k rFkk p{dy s vkfn Hkh dg l drs gA bl dk; Døka l sf' k{k.k cgr i Hkko h curk gA
- 5- ckydkaeadYi uk'khyrk rFkk l tukRedrk fodfl r djusdsfy; sfp=&d{k} fuclEk rFkk l gys{k i fr; kSxrk; aHkh vk; k{tr dh tk l drh gA
- 6- Hkz.k f' k{k i Hkko'kkyh l k/ku gA bl ds }kj k cPps i R; {k : i l sfdl h oLrqds i kl tkdj Kku ikr dj l drs gA vr% ckydka dks [kr [kfy; kuka ea tkdj Kku nsuk pkfg, A tax] cktkj] esyk rFkk vl; Hkz.kh; LFkkuka dk Hkz.k Hkh djokus pkfg, A foHku l keftd , oa'kk l dh; l LFkkvka ea tkdj ckydka dks ml dh dk; Zfof/k crkuh pkfg, A dHkh&dHkh fi dfud dk Hkh vk; kstu djuk pkfg, A

3-3 I kekt dk f'k{k ea ; kxnku &

"I ekt f' k{k dk nizk gsrk g\$ l ekt dh vko'; drk; a rFkk vi {kk; a gh f' k{k funz k nclj ml dsLo: i dk fu/kkj k dj l drh g\$ nll js' kCnkaeage dg l drs g\$ fd l ekt dh t: jrka dh vu{ kj gh cPpkadks f' k{k nh tkrh gA vc izu mBrk g\$ fd l ekt D; k g\$

I ekt vkj fo | ky; ds l kFk&l kFk og l c dN g\$ tks cPps ds 0; ogkj dks i Hkfor djrk gA ml ea ckyd dk i Mld] xkø] 'kgj] jk"V" Hkh vkrs gA bl gafeykdj gh l ekt rFkk vlurjkzVh; l ekt dh LFkki uk gsrh gA ?kj rFkk fo | ky; dh f' k{k ea ; kxnkj dh ppkz ge i wZ ea dj pps g\$ vr%; gla 'kSk l ekt dh ppkz djuk gh vi {kr gA

"I ekt cPps dh [kyh i urd g\$] og tks d{th l ekt ean{krk g\$ ml sl h[krk gA ; g f' k{k dh i fØ; k tle l si kj Hk gkdj eR; qi ; Dr pyrh jgrh gA vkxspydj ckyd gh l ekt dk fuelzk djrk gA vr% ml dk nkf; Ro gks tkrk g\$ fd og ckyd dh f' k{k ea ; kxnku gA l ekt f' k{k ea ; kxnku gA l ekt f' k{k da fuEu {k=ka ea vi uk ; kxnku nsl drk g&

- 1- vi usn'sk ea Ldny/ka dh cMh gh n; uh; fLFkr gSvksj mudh l a; k Hkh vko'; drk l s de gA l ekt dN /ku , d= djds u, fo | ky; ka dks fuekZk rFkk muds l pkyu ea ; kxnku ns l drk gA ft l l sckydkadh i <us dh fLFkr ea l qkij gkA vl; 'kkyk ea iz kx gksus okys mi dj .kka ds Øe ea Hkh l ekt dk ; kxnku gks l drk gA
- 2- Lorærk ds i pkl o"Z ckn Hkh gekjsn'sk ea 'kr&i fr'kr cPpkadks fo | ky; ea ugha yk; k tk l dkA bl dsfy, 'kkl dh; iz Ru gh i; klr ughagA vr%l keftd ; kxnku dh Hkh t: jr gA l ekt dks bl izdkj dh tkxfr yuk pfg, fd ft l l s dksZ Hkh cPpk f'k{kk l sojpr u jg l dA
- 3- gekjsn'sk eaf'k{kk dh fLFkr cgr n; uh; gA xkeh.k {ks=kaea , d cgr cMh yMfd; ka dh l a; k fo | ky; ughatkrhA bl dsfy; sl ekt eaQSyh gpZdj hfr; karFkk jhfr& fjokt ftEenkj gA yMfd; ka ds i fr l ekt dk n"Vdksk Hkh bl dsfy; s mRrjnk; h gSl keftd vl j {kk dh Hkkouk Hkh mudks vi us?kjkaedñ jgus dsfy; s ck/; djrh gA vr%l ekt dks vi usea ifjorZu ykdj u; s: i ea <kyuk pfg, A
- 4- gekjsn'sk ea tul a; k dk id kj cgr gh rhoz xfr l sgks jgk gA l u-1991 dh tux.kuk ea gekjsn'sk dh tul a; k 84 djkm+gksus dk vuoku yxk; k x; k gA vr%vko'; drk bl ckr dh gSfd l ekt tul a; k f'k{kk ds i fr tkx: d gkZ ft l l sdh tul a; k ds id kj ij jkd yxkbZ tk l ds vksj vl; ckydkads f'k{kk ds vPNs l keku mi yC/k dj; s tk l dA
- 5- vkt l ekt ds urd o l keftd eW; ka ea ifjorZu vk jgk gA vr%vko'; drk bl ckr dh gSfd ; kA f'k{kk dk id kj fd; k tk, ft l l s^; kA** ds i fr cPpkadh ftKkl k 'kkUr gks l ds rFkk ml ds i fr LoLFk n"Vdksk iui l dA
- 6- ^pfj= gh fd l h n'sk dk /ku gsrk gS] vr%pfj=oku ukxfjd i ñk djuk gh l ekt dk drd; gA ml scPpkadh i kj Hkh l sgh bl izdkj dh f'k{kk nsuh pfg, fd ft l ea ospfj=oku] n'sk HkDr l fg".kqn; koku ukxfjd ds: i ea vi us dks fodl r dj l dA
- 7- vi uh vko'; rk ds vuq i f'k{kk eaLo: i dk fu/kkj .k dj i kB; Øe r\$ kj djuk Hkh l ekt dk nkf; Ro gA tS sLokLF; f'k{kk o rduhdh f'k{kk vkfn dh l ekt dks Hkfo"; eaD; k vko'; drk gksx ml ds vuq kj gh u; sfo | ky; dks [kkyuk rFkk f'k{kk dk izak djuk Hkh l ekt dk dk; Z gA

l kjkak ea ge dg l drsgSfd i wkZf'k{kk dk nkf; Ro dpy ?kj ; k fo | ky; ; k l ekt ugha ysl drk ; g , d l kefgd ftEenkjh gSft l s?kj] fo | ky; rFkk l ekt dks feydj fuHkkuh pfg, A rHkh ge vi usn'sk dsfy; svPNs ukxfjdka ds fuekZk djus ea; kxnku ns l dckA vPNs ukxfjdka ds fuekZk l sgh gekjk n'sk mlur vksj fodl r gks l dckA

i zu 1- f'k{kk ea; kxнку nsisokyh I hFkkvka dsuke fyf[k, A
 i zu 2- fo|ky; dk f'k{kk ea; kxнку dh I h{klr ppkZ dhft, A

I kjkak

oakkuøe

ekr&fi rk dsLokHkkfod : i I si klr 'kkjhfd o ekufI d fof'k"Vkvka dks oakuøe dgrs
 gA bl ds vlrzr rhu rjg dh fof'k"Vka, ags I drh gA tkfr dh I ekurk oSp=; vks fHkurkA

iHkko

oakkuøe dk ckyd dh izfr , oafodkl I scgr ?kfu"V I cak gsrk gA vr%f'k{kd ds
 fy, oakkuøe ds ifjišk eagh ckyd dk ekzh'kU djuk pkfg, A

okrkoj.k

oakkuøe ds }kj fu/kkZjr 'kkjhfd rFkk ekufI d fof'k"Vrkvka ds vfrfjDr tks dN Hkh
 ckyd ds vkl &ikl gS og I c okrkoj.k gA ftI I s ckyd dk ?kj Ldw] ml dk I ekt]
 jhfr&fjokt nsk izfr vkfn I Hkh vk tkrsgA okrkoj.k rhu izdkj dk gsrk gA

- 1- ikdfrd
- 2- I kdfrd rFkk
- 3- I keftd okrkoj.k

oakkuøe o okrkoj.k dk I kišk egRo gS

oakkuøe o okrkoj.k eafdl h , d dks ckyd dsfodkl e egRo nuk , dkdh fopkj gA
 ckyd dsfodkl eankukadk egRo iwkLFkku gStS sfd vPNh QI y i klr djus ds fy, vPNscht
 o vPNs okrkoj.k dh vko'; drk gA

f'k{kk ea ; kxнку nsis okys I hFkk, a

f'k{kk ifø; k ckyd ds tEu ds I kFk gh i kjHk gks tkrh gS vks ml dseR; qi ; Dr pyr h
 jgrh gA f'k{kk dh i wZrk vks ckyd ds I okzh.k fodkl ds fy; s?kj] fo|ky; vks I ekt ds
 I eflor iz kl dh vfr vko'; drk gsrh gA

vkRe ijh{k.k izu

uks/%& fuEu izuka ds fcuk mYkj I dsr nsk gy dhft, rFkk mYkj dgh I sfeyku dj
 vki Lo; abudk ew; kadu dhft, A budsmYkj gekjsdk; kzy; eaeW; kadu grqer
 Hkft, A

fucI/kkRed izu

- 1- okrkoj.k ckyd ds fdl izdkj iHkfor djrk gS. 250 'kOnka eafyf[k, A

y?kqñkjh; izu

2- oákkuøe rFkk okrkoy.k dk vUrrj dby 60 'kCnka eaLi "V dhft ,A

oLrfu"B izu

izu 3- uhrs ^* rFkk ^c* [k.M fn, x, gá tks0; ofLFkr ughagA vki ^* [k.M ^c* [k.M l s
gh l cdk pñdj okD; ijk dfj ,A

^*

^c*

1- oákkuøe ckyd dh	1- ekufI d 'kfDr; ka dk fodkl djrk gA
2- eka ckyd dh	2- vPNsoákkuøe rFkk vPNsoarkoy.k dh t: jr gsrh gA
3- okrkoy.k ckyd dh	3- iEke i kB'kkyk gsrh gA
4- ?kj ckyd dh	4- 'kkjhfd rFkk ekufI d fof'k"Vrkvka dksfu/kkZjr djrh gA
5- ckyd ds iwZ fodkl dsfy; s	5- iEke f'kf{kdk gsrh gA

mñkj l ds

izu 1- n[ka [k.M okrkoy.k ds vUrrj 'i Hkko"A

izu 2- n[ka [k.M oákkuøe rFkk okrkoy.k dk vFkA

- izu 3- 1/1 1/2 oákkuøe ckyd dh 'kkjhfd rFkk ekufI d fof'k"Vrkvka dksfu/kkZjr djrk gA
- 1/2 1/2 ekWckyd dh iEke f'kf{kdk gsrh gA
- 1/3 1/2 okrkoy.k ckyd dh ekufI d 'kfDr; ka dksfodfl r djrk gA
- 1/4 1/2 ?kj ckyd dh iEke i kB'kkyk gA
- 1/5 1/2 ckyd dks iwZ fodkl dsfy; svPNsoákkuøe rFkk vPNh okrkoy.k dh t: jr gsrh gA

i=kpkj iB; Øe
ek;/ fed f'k{k e.My e;/ inškj Hkšky
 ½kj k I okl/kdkj I jf{kr½
 fMykek bu ,T; øšku] ijh{k
 f}rh; o"l
 izu i= 7

fo"k; & f'k{k euksoKku

iB Ø- 3

fo"k; kš % I ; k 1- vFk fu; e] fl) klr] ½ joyo] dkj rkj] FkkMkbd ds iz kš½

2- I h[kuk & LFkkurj.k

3- f'k{k.k & I h[kuk i fØ; k ea I h[kus dk egRoA

fi z Nk=&Nk=kvkš

i nzi kB eavki usoakkuøe rFk okrkoj .k dks ^ h[kuš ij i Musokysi Hkko dsckjseai <k bl
i kB eavki ^ h[kuš dsckjseai <kA i Lr r i kB ds mi &fo" k; fuEukuq kj gA

1- I h[kus dk vFk fu; e , oaf l) k r A

2- I h[kuk LFkkurj .k

3- f'k{k.k & I h[kuk i fØ; k ea I h[kus dk egRoA

1- I h[kuk

I h[kus dk vFk % eut; dh I h[kus dh i fØ; k thou i ; Dr pyr h jgrh gA ; g I h[kuk
D; k gš tkuus ds fy; sgea d n fo}kuka dh i j Hk"kkvka ij /; ku nšuk gš k A

- 1- **th-i-h fxyQkMz %&** ^0; ogkj ds dkj .k 0; ogkj ea ifjorðu gh I h[kuk gA**
- 2- **flduj %&** ^0; ogkj ds vtú ea mlufir dh if0; k dks I h[kuk dgrs gA**
- 3- **xvł rFkk vU; %&** ^i f'k{k.k , oavuttko ds }kjk 0; ogkj eagkusokys ifjorðu dks I h[kuk dgrs gA**
- 4- **Øka ,.M Øks %&** ^Kku vksj vfHkofYk i kflr gh I h[kuk gA**
- 5- **fgYxkMz %&** ^vf/kxe ; k I h[kuk ; g if0; k gáftI ds }kjk dkbZf0; k vkjEHk gkrh gSvFkok ifjLFkfr }kjk ifjofrZ dh tkrh gA bl dsfy; s vko' ; d gSfd f0; k ds ifjorðu dh fo'kkrkvkþ emy&i dFyk; ka dh if0; kj ifji Dork ; k i k.kh dh vLFkk; h voLFkkvka ds vk/kkj ij ml if0; k dks I e>k; k u tk I dA**

Áij nh xbZ ifjHkk"kkvka I sfuEu ckraLi "V gkrh g&

- 1- I h[kus I s0; ogkj ea ifjorðu vkrk gA
- 2- I h[kus I s0; ogkj I æfBr gksrk gA
- 3- I h[kus I suohu if0; k i qV gkrh gA

; gka; g Hkh /; ku j [kus; kx; gSfd I Hkh ckydkaea I h[kusdh f0; k I eku : i I sughagkrhA dñ ckyd 'kh/kz I h[k yrs gá tcf dñ cgr gh eln xfr I s I h[krs gA

f'k{k tkr ea I h[kus I s I æf/kr FkkuMkdb ds iz kx cgr gh pfpZr gq gA FkkuMkdb us vius I h[kus ds fl) kUrka dh ij h{k djus dh fy; svud i 'kq vksj fcfYy; ka ij iz kx fd, gA

FkkuMkdb dk iz kx& ml us vius, d iz kx ea, d Hku kh fcYyh dks fi at Mæ ea dñ dj fn; kA fi ÆMædk njoktk, d [kVds I sncus I s [kyrk Fkka ml dsckgj Hkktu j [k fn; k x; kA fcYyh ds fy; s Hkktu mnñhi d dk dk; Z djrk Fkka mnñhi d ds dkj .k fcYyh ea ifrf0; k vkjHk gþZ ml us vud izdkj I sckgj fudyus dk iz Ru fd; kA, d ckj I a kx I sml dk i at k [kVds ij i M+x; k vksj og nc x; k ftI ds dkj .k njoktk [ky x; kA FkkuMkdb usbl iz kx dks vud ckj nksjjk; kA vlr ea, d I e; , d k i k; k tc fcYyh fdl h Hkh izdkj dh Hku u djds [kVds dks nckdj fi at Mædk njoktk [kkyus yxhA bl izdkj mnñhi u vksj ifrf0; k ea I ædk LFkfi r gksx; k vksj fcYyh usnjoktk [kkyuk I h[k fy; kA

1-1 I h[kus ds fu; e

1- **vi; kl dk fu; e &** (Law of Praticce) bl fu; e dh 0; k[; k djrsqq sFkkuMkcbd fy[krsg&

1/4 1/2 ^tc , d ifjorLuh; I a lxx , d fLFkfr vksj vuf0; k ds chp curk gS rks vl; I c I eku gkus ij Hkh bl I a lxx 'kDr c<+tkrh gA**

1/2 1/2 tc ml I e; rd fLFkfr vksj vuf0; k , d ifjorLuh; I a lxx ughacurk rksml I a lxx dh 'kDr ?kV tkrh gA

mi ; Dr 0; k[; k I sLi"V gSfd vl; i fjfLFkfr; ka I eku jgus ij ; fn if0; k nksjkbZ tk; rks ; g I aak etcur gkrk gA vFkr~ 0; fDr I s I h[k tkrk gS vksj ml dksu nksjkus ij mnahi d vksj ifrf0; k ds I aak NW tkrsgA bl idkj fu; e ds nks i{k g&

(i) mi ; lxx dk fu; e vFkr~ckj&ckj i frf0; k nksjkus mYkst uk vksj i frf0; k dk I aak ?kfu"V gkrk gA

(ii) vuj ; lxx dk fu; e vFkr~i frf0; k dksu nksjkus ij mYkstuk rFk i frf0; k dk I aak VW tkrsgA

; g fu; e euq; , oatkujkaij iR; d i fjfLFkfr eaykxwgrk gA tS sukpuK] Vkbj djuk] [kkuk vkfnA ; g ; k=drk ij tkj nrk gSu fd ij .kk vksj vfhk: fp ija

2- **ihko dk fu; e &** (Law of effect) bl fu; e dh 0; k[; k djrsqq sFkkuMkcbd usfy[kk gS tc , d fLFkfr , oa vuf0; k dse/; , d ifjorLuh; I a lxx curk gS vksj ml ds I kFk gh ; k ml ds ij .kke& Lo: i I arksk tud v0; oLFk i shk gkrh gS rksml ds I a lxx dh fLFkfr c<+tkrh gA tc bl I a lxx ds I kFk ; k ml ds ckn f[k>kus okyh voLFk i shk gkrh gS ml dh 'kDr ?kV tkrhA

bl fu; e ds vlrxr 0; fDr }kj k I q[k dkj d f0; k nksjkbZ tkrh gS vksj 0; fDr I sml s I h[k yrk gA tcd d"V in f0; k dks NkM/us ; k Hkyus dk iz kl djrk gA bl fu; e dks ij Ldkj ; k n.M dk fu; e Hkh dgrsgA ij Ldkj feyus ij I arksk feyrk gS vksj nf.Mr gkus dk d"VA ckn eaFkkuMkcbd usvi us iz lxxka }kj k ; g i ekf.kr fd; k fd 0; fDr dpy mlghaf0; kvkadksughankjkrk ftl eaog ij Ldr gkrk gScfYd mu f0; kvka dks Hkh nksjkrk gS ftl eaml dks n.M i kr gkrk gA bl dk dkj .k gSfd oks n.M I s cpuk pkgrk gA

bl fu; e ds vuq kj fuEufyf[kr ckrka ij fo'kSk&cy fn; k x; k gA

- 1- bl ds mfr mi ; kx dsfy; s kyd dks i j .kk feyuh p kfg, A
- 2- ckydka ds ekuf l d Lrj dh fØ; k; a djkbz tk, A
- 3- mi ; Ør f'k{k.k fof/k vi ukbz tk; ft l l suohurk rFkk jkpdrk cuh jgA
- 4- ckyd dks i klr vu hko l arkskin gkA

3- rjijrk dk fu; e & (Law of Readiness) bl fu; e ds l ædk ea FkkuZ Mkbd dk fopkj gS tc dkbZ ¼; ogkj ½ , dd l øgu dsfy; s tS k gkrk gS rksml ds l øgu l arksttud gkrk gS i jUrq tc dkbZ l øgu ds fy; s i Lrø ugha gkrk rc ml dsfy; s l øgu f[k>kusokyk gkrk gA

nl js 'kCnka ea ge bl sbl idkj l e>k l drsgdfd tc dkbZ 0; fDr ekuf l d vks 'kkjhjd : i l sfdl h dk; Z dksdjusdsfy; s rS kj gkrk gS rc 'kh/kz l h[k tkrk gS vFkok ml sl h[kuseafoyEc gkrk gA vFkkZ- tc 0; fDr l h[kusdsfy, rRij gkrk gS rHkh l h[kusdh fØ; k 'kh/kz l Ei l u gkrh gA ckydka dh f'k{k dh nf"V l s; g fu; e egROI wkZ gA bl fu; e dh egROI wkZ ckr fuEukuq kj gA

- 1- ckyd ds i øZ Kku dks /; ku ea j [kdj uohu Kku nus dh ; kstuk cukuk p kfg, A
- 2- ckydka dh {kerk dks Hkh /; ku j [kk tk; A
- 3- f'k{k d ckyd dks uohu Kku nus l sigysml dks ekuf l d : i l srRij dj ya

1-2 l h[kus ds fl)kr &

1-2-1 iz kl ,oa Hky & dk fl)kr

FkkuZ Mkbd egkn; us, d iz kx Hkh [kh fcYyh ij fd; k FkkA ; g iz kx i øZ eafn; k tk p p k gA fcYyh ckj & ckj iz kl djrh gS Hky djrh gS vks i q% iz kl djrh gS vks dN l e; ckn og fi at Ms dk njoktk [kkyuk l h[k tkrh gS vks ckn eafcuk dkbZ xyrh fd; sog njoktk [kkyusyxrh gA bl fu; e dks tu l kekkj .k }kjk Hkh viuk; k tkrk gA 0; fDr Lo; adk; Z djds l h[krk gA i k j Hkh ea Hky a vf/kd gkrh gS fdUr qckn ea 'ku% 'ku% os de gkrh tkrh gA vUr ea, d h flFkr cu tkrh gS fd dke fcuk Hky ka ds l Ei l u gksusyxrk gA mnkgj .k ds : i ea l kbdy l pkyu dh fØ; k dksfy; k tk l drk gS fxjrk gS fdUr qtc og vH; Lr gks tkrk gS rks og fcuk fd l h Hky ds l kbfdy pykus yxrk gA bl s Hkh Hky vks iz Ru }kjk l h[kuk dgrs gA

bl fl)kr dk f'k{kk & ea egRo 1- cM+rFkk eln cfi) ckydka dsfy; sfl)kr vR; Ur mi ; ksch gA

2- bl fl)kr I sckydkaa/ks ZrFkk ifjJe dsxqkka dk fodkl gkrk gA

3- ckydkaaa ifjJe dsifr : fp tkrx gkrh gA

4- vutkoka dk Nk= ykHk mBk I drsgA

1-2-2 I h[kus dk I w & dk fl)kr

(Law of Insight Learning) dgyj us, d Hkufksou ekuTk dksfi at M+eaj [kk vkj] fi at M+dsckg ou ekuTk dh igw I snij , d dsk j [k fn; kA ouekuTk usgkFk&ij] fudky dj dsk ikr djusdh dks' k'k dh ij vl Qy jgkA vc dgyj usou ekuTk dsikl nksM. Msdh njh I svfekd Fkh 'kq k eal Yrku uke dsbl ou ekuTk usdysdks vxy&vyx NM+ I sf[kl dkusdh dks' k'k dh yfdu vl Qy gksusij ml us, d NM+ I snw jh NM+ dks tkbA+ vkj bl izdkj NM+ yEch djds dsk f[kl dk; k vkj [kk x; kA I Hkh i kf.k; ka ea I w> gkrh gsvkj os I w> }kj k I h[krsgA vr%bl fl)kr dks I w> dk fl)kr dgk x; k gA

I w ds fl)kr dk f'k{kk ea egRo

1- ; g fl)kr jpukRed dk; k dsfy; smi ; ksch gA

2- ; g fl)kr ckydka dh cfi) dYi uk vkj rdZ 'kfdR dk fodkl djrk gA

3- ; g fl)kr xf.kr tS sdfBu fo"ka ds f'k{k.k ea cgr ykHk in fl) gprk gA

4- ; g fl)kr dyk I ahr vkj I kfgR; dh f'k{k dsfy; sHkh mi ; ksch gA

5- ; g fl)kr ckyd dksLo; a [kkt djds Kku dk vtZ djus dsfy, i kbl kfgR djrk gA

1-2-3 I ec) ifrfO; k & dk fl)kr

(Law of Conditionad Reflex) i byko usdYksij , d iz kx ml usdYks dks Hkktu nus ds igys dN fnukard ?kVh ctkbA ml dsckn ml us Hkktu u ndj doy ?k. Vh ctkbA rc Hkh dYks dseg I sykj Vi dusyxhA bl dk dkj .k ; g Hkh fd dYksus?k. Vh ctusl s; g I h[k fy; k Fkk ml sHkktu feyskA ?k. Vh dsifr dYks dh bl ifrfO; k dks i byko usl Ec) & I gt&fO; k dh I k k nhA bl fl)kr dsekuusokyka dsfopkj I sl h[kuk , d izdkj I s mnnd vkj ifrfO; k dk I Ec) gA

I Ec) ifrfO; k ds fl)kr & ds f'k{kk ea egRo

1- og fl)kr I h[kusdk LokHkkrfod fof/k gA vr% ckydka dks f'k{k nus ea I gk; d gA

2- ; g fl)kr ckydka dh vud fO; kvka vkj k vl keku; 0; ogkj dh 0; k[; k djrk gA

3- ; g fl)kr mu fo"ka dh f'k{k dsfy; smi ; ksch gA ft I ea fpdku dh vko'; drk ugha gA tS & I gysk vkj v[kj fol; kl A

i z 1 I h[kus ds fu; eka dh 0; k[]; k dhft, A

i z 2 I w> dsfl)kar dk f'k{kka eaegRo I e>kb, A

1-3 I h[kuk LFkkukarj.k (Transfer of Learning)-

fo|ky; hu thou ea ckyd tks Kku] dksky vknra vksj vfhk; kx; rk; j fodfl r djrk gs mudkshkdh thou ea mi ; kx djus dh {kerk ; fn fodfl r gkrh gSrFkh ml dk I h[kuk vkfFkZd gkrk gA

I h[kh xbz fØ; k dk vU; I eku i fjLFkfr; ka eami ; kx fd; k tkuk I h[kus dk LFkkukarj .k gA ^1 sjuI * ds'kcnkae& ^LFkkukarj .k , d i fjLFkfr ea vftz Kku i f'k{k.k vksj vknra dks ml jh i fjLFkfr ea LFkkukarj r fd; s tkus dk mYys[k djrk gA**

Ølso Øksdsvuq kj & ^1 h[kus ds, d {ks= ea i klr gkus okys Kku] d qkyrkvkar Fkk I kpus vksj vu hko djus dh ----- dk I h[kus ds ml js {ks= ea i z; kx djuk i f'k{k.k dk LFkkukarj .k dgk tkrk gA**

1-3-1 I h[kus ds LFkkukarj.k ds idkj&

¼½ I dkjRed f'k{k.k dk LFkkukarj .k ½½ udkjRed f'k{k.k dk LFkkukarj .k ¾¾ f'k{k.k dk LFkkukarj .k

¼½ I dkjRed f'k{k.k dk LFkkukarj.k & ; fn , d fo"k; vFkok i fjLFkfr dk vè; ; u ml js fo"k; vFkok i fjLFkfr ds v/; ; u ea l gk; rk djrk gSrks; g f'k{k.k dk I dkjRed LFkkukarj .k gA mnkgj .k ds fy; s ¼½ xf.kr dk Kku HkkSrd ds vkidd i z u gy djusea l gk; rk djrk gA ½½ I kbfdy pykus okys dks yuuk pykusea l fo/kk gkrh gA

½½ udkjRed f'k{k.k dk LFkkukarj.k & fdl h fo"k; ; k i fjLFkfr ds v/; ; u dk] fdl h ml js fo"k; ; k i fjLFkfr ds v/; ; u ea ck/kd gkus udkjRed f'k{k.k dk LFkkukarj .k gA mnkgj .k ¼½ fØdV dsf[kykQ gkdh [ksyusea dfBukbz gkrh gA ½½ yuuk I vkkjus okys dks eksVj dkj I vkkjus ea dfBukbz gkschA

¾¾ f'k{k.k dk LFkkukarj.k ugha& tc fdl h fo"k; ; k i fjLFkfr dk v/; ; u ml js fo"k; ; k i fjLFkfr ds v/; ; u ea u rks l g; kx nrk gAvksj u ck/kk mRi lu djrk gSrks bl idkj dh fLFkfr dks ^f'k{k.k LFkkukarj ugha^ dgrsgA mnkgj .k & 'kkj hfjd ds fu; e ; k I h d r dk Kku HkkSrd 'kkL= fo"k; I h[kusea u rks l g; kx djrk vksj u gh ck/kk mRi lu djrk gA

1-3-2 LFkkukarj.k ds fl)kar &

f'k{k.k ds LFkkukarj .k ds i æ[k fl)kar fuEu gA&

1/1½ vlsþkjfd ekufi d vuðkkl u dk fl)kr & ; g , d ikphu fl)kr gð bl dk
 thou ea dkbz mi ; kx ugha gð vc bl fl)kr dh ekU; rk l ekir gks xbz gð bl fl)kr ds
 l eFkZkack fopkj gSfd dk efLr" d fofHku 'kDr; ka tS sLefr] dYi uk] cfj] fopkj] 'kDr] /; ku]
 rd] fujh{k.k] l rdz-k] fu.kz vkfn dk ; kx ek= gð budks l rr vH; kl ds }kjk iV vkš
 vuðkkl r fd; k tk l drk gð vH; kl }kjk 'kDr' kkyh gks tkus ij budk iz kx fd l h Hkh n'kk
 vkš ifjLFkr eadqyrk iwd fd; k tk l drk gð vH; kl }kjk 'kDr' kkyh gks tkus ij budk
 iz kx fd l h Hkh n'kk vkš ifjLFkr eadqyrk iwd fd; k tk l drk gð bl l Ecl/k eaXystcpl
 uked fo}ku dk dguk gSfd & ^Lefr&ufhr 'kkL=] Hk"kk rFk bfrgkl dsv/; ; u l scf]B gkrh
 gð : fp&Hk"kk fo'kšdj vaxth l fgr; dsv/; ; u l srFk dYi uk& Hk"kk dsif'k{k.k fo'kš : i
 l syfVu rFk xhd dk; dsv/; ; u l sgkrh gS, oafujh{k.k iz kx 'kkyk eafoKku dsdk; kš dks
 djus l sl 'kDr gkrk gð fdUrqv/kfud euksoKku efLr" d dh 'kDr; ka ds fofHktu dks ekU; rk
 inku ugha djrkA**

1/2½ l eku rRokadk fl)kr & bl fl)kr dsifriknd FkkuLukbd gð budk dguk gS
 fd , d fo"k; dk v/; ; u nš jsfo"k; dsv/; ; u ea tc gh l gk; d gkrk gS tc nšuka fo"k; ea
 ikjLifjd l ekurk gð tS s& euksoKku dk v/; ; u f'k{k euksoKku ; k l keftd euksoKku
 dsv/; ; u ea l gk; rk inku djrk gð xf.kr fo"k; dk v/; ; u l kf[; dh; l h[kusea l gk; rk
 inku djrk gð

1/3½ l keU; hdj.k dk fl)kr & bl fl)kr dsifriknd l h, p- tn gð bl fl)kr
 ds vuð kj fo'kš fui pkrkvka dk fodfl r gšuk fo'kš rRoka ij i wkz vf/kdkj] fo'kš vknr ; k
 eukofRr dh ikflr dk fd l h , d fLFkr l sfdl h vU; eaLFkkukUrj.k ds n"Vdks k l scgr de
 egRo gS& tcfd fui qrk rF; vkš vknr mu nš jh ifjLFkr; ka l sØec) : i l sl Ecl/kr ugha
 gð ftueamudk iz kx fd; k tk l dA

rRi ; Z; g gSfd ; fn dkbz0; fDr viusfdl h dk; ZKku ; k vuðko l s dkbz l keU; fu; e
 ; k fl)kr fudky yrk gS rksog nš jh ifjLFkr eamudk iz kx dj l drk gð

Lih; ješ dk ekufi d ; kš; rk dk f}&rRoh; fl)kr

Lih; ješ ds vuð kj cfj) nš idkj dh gkrh gð 1/4½ l keU; 1/2½ fo'k"V] Lih; ješ ds
 vuð kj i R; sd fo"k; dks l h[kus ds fy; sl keU; vkš fo'k"V cfj) dh vko'; drk gkrh gð mudk
 dguk gSfd LFkkukarj.k fo'kš ; kš; rk ea u gšdj l ekU; ; kš; rk eagh gkrk gð xf.kr] foKku]
 bfrgkl vkfn fo"k; ka ds v/; ; u ea 'G' vak dh vf/kd vko'; drk i Mfh gð

1-3-3 LFkkukUrj.k dh iæf k n'kk; &

- 1/1½ LFkkukUrj.k dh fLFkr; ka ea l eku rRokadh i zkkurk gšuh pkfg; A
- 1/2½ l h[kus okys l keU; cfj) vkš ; kš; rk gšuh pkfg; A
- 1/3½ fo"k; ka ; k ifjLFkr; ka ea LFkkukUrj.k ds xqk gšuh pkfg; A
- 1/4½ l h[kus okys ea l w gšuh pkfg; A

- iz 1 l h[kus ds LFkkukarj.k ds idkj ka dk o.ku dhft, A
- iz 2 l h[kus ds LFkkukarj.k ds fl)kr ka dh 0; k[; k dhft, A

1-3-4 f'k{k.k&l h[kuk i fØ; k ea l h[kus dk egRo &

ge vPNh rjg l s tkurþ fd eukfoKku 0; ogkj dk fokku gSvks f'k{k.k rFkk l h[kus l s gekjs 0; ogkj ea i fjorZu vks l qkkj gkrk gA gekjh cks) d dk; Zkerk (Intellenctual efficiency) 'kkjhfd dkskykaea(Skills in motor Perform) vks gekjsHkkokaea(Feelings) fuf'pr : i l si fjorZu gkrk gA vFkkZr l h[kus l seut; dseflr"d ds KkukRed (Cognitive) dkskykRed (Conative) vks HkkokRed (Effective) i {k i cy gkrsgA

l h[kus l s0; fDr dseflr"d (Head) gkFk (Hand) vks àn; (Heart) dj l e[pr fodkl gkrk gA

Learning = Head + Hand + Heart

(1) Learning = Head + Hand + Heart mi jkDr l ehdj .k dh 0; k[; k dhft , A

(2) l h[kus dk egRo vi us 'kGkaea crykb, A

l kjlak

l h[kuk&

eut; dh l h[kus dh i fØ; k thou i ; Dr pyr h jgrh gA i f'k{k.k , oa vuþko ds }kjk 0; ogkj ea i fjorZu dks l h[kuk dgrsgA

l h[kus ds fu; e&

¼½ vH; kl dk fu; e ½½ i Hkko dk fu; e ¾¾ rRi jrk dk fu; eA

l h[kus dk fl)kar&

¼½ i z kl , oa Hkoy dk fl)kar ½½ l w dk fl)kar ¾¾ l Ec) i frfØ; k dk fl)karA

l h[kuk LFkkukarj .k&

l h[kh xbZ fØ; k dk vU; l eku i fjl LFkr; ka eami ; ksx djuk gh l h[kuk LFkkukarj .k gA

l h[kus ds LFkkukarj .k ds i d kj &

¼½ l dkjkRed f'k{k.k dk LFkkukarj .kA

½½ udkj kRed f'k{k.k dk LFkkukarj .kA

¾¾ f'k{k.k dk LFkkukarj .k ughA

LFkkukarj .k ds fl)kar&

¼½ vks pkfjd ekuf l d vuqkkl u dk fl)karA

½½ l eku rRoka dk fl)karA

¾¾ l keW; hdj .k dk fl)karA

¼¾ Li h; j eS dk ekuf l d ; kX; rk dk f}rRoh; fl)karA

vkr ijhkk izu

ukv& fuEu izuka dksfcuk mYkj l dsr ns[ksgy dhft; srfkk mYkj dltth l sfeykdj vki Lo; a budk eW; kedu dhft; A buds mYkj gekjs dk; ky; ea eW; kedu grqer Hkft, A

fucakRed izu 1 I h[kus ds LFkkukarj .k ds izdkj ka dk o.ku dhft, A

y?kijh; izu 2 fd l h i f l) eukokkfud dh i fjHkk"kk ds vk/kkj ij I h[kus dk vFkZLi "V dhft; s60 'kCnka eA

y?kijh; izu 3 uhpsv vksj c LrEHk fn; sgdfitudh fo"i; oLrq0; ofLFkr ugha gA vki v LrEHk eafn; sx; sfodYi dk I gh I Ecl/k c LrEHk eafn; sx; sfodYi dk I gh I adk c LrEHk I s<wdj okD; ijk dfj; A

v*

^c*

1- I h[kus dk fl) kar iz kl , oahkny

1- dks gyj I s l ad/kr gA

2- y{; dks i klr djus ds fy; s i s jr djus

2- I h[kuk dgrs gA

3- I h[kus dk I w> dk fl) kar

3- i kcyka I s l ad/kr gA

4- I Ecl/k i frf0; k dk fl) kar

4- vfhki j .kk dgrs gA

5- 0; ogkj ds mlur i f jor u dks

5- FkkuZ Mkbd I s l ad/kr gA

mYkj&l dsr

izu 1 ns[k; s [k.M 1-3-1 ds vUrxZr 'kH"kd I h[kus ds LFkkukarj .k ds izdkj A

izu 2 ns[k; s [k.M I h[kuk vksj ml dk vFkZ

izu 3 1- I h[kus dk fl) kar iz kl , oahkny FkkuZ Mkbd I s l ad/kr gA

2- y{; dks i klr djus ds fy; s i s jr djus okyh vUrfjd 'kFDr dks vfhki j .kk dgrs gA

3- I h[kus dk I w> fl) kar dks gyj I s l ad/kr gA

4- I Ec) i frf0; k dk fl) kar i kyka I s l ad/kr gA

5- 0; ogkj ds mlur i f jor u dks I h[kuk dgrs gA

i=kpkj iB; Øe
ek; fed f'k{kk e.My e-ç-] Hkkiky
 ¼kj k I okl/kdkj I jf{kr½
 fMykek bu ,T; ø{sku] ijh{kk]
 f}rh; o"Z
 izu i= & & ¼ lre½

fo"k; & f'k{kk eukfoKku

i k B Ø-

4

fo"k; ká k %& I h[kus ds i Hkkod rRo

1-	vo/kku vkj : fp	v-	vFkZfo'kSkrik] izdkj
		c-	vo/kku Hkx gkus ds dkj .k vkj mi k;
2-	Lefr	v-	Lefrdk vFkZ , oa vax
		c-	vPNh Lefr ds y{k.k
		l-	Lefr ds mlufR ds mi k; I h[kus ea : fp cuk, j [kus ds mi k;
3-	foLefr	v-	vFkZ dkj .k] egro
		c-	foLefr de djus ds mi k;
4-	Fdku	v-	vFkZ izdkj , oa y{k.k
		c-	dkj .k
		l-	Fdku nj djus ds mi k;

fi z Nk=&Nk=k]

vki vc rd f'k{kk eukfoKku dk izdfr , oa {ks= I s HkyHkkár voxr gks pps gA vki us fi Nysv/; k; eal h[kus dh i fØ; k , oafu; ekadk v/; ; u Hkh fd; k gA okLro ea tc Hkh dkbz Nk= fdl h fo"k; dh oLrqdks I h[kus dk iz kl dj jgk gkrk gS rks ml h l e; vi us iz kl kadk i fj.kke Hkh i klr djrk vkrk gA ; g i fj.kke ml sl h[kus ds okLrfod y{; dh vkj ys tkrs gA y{; dh i kflr ml sdty vutko mi yC/k djkrh gS ft I dk mi ; ksx og Hkfo"; eavko' ; drk mRi Uu gkus i j

ckj&ckj djrk jgrk gA dkbZcky d I h[kuseafdruh 'kh/krk vlg I Qyrk iklr djrk gS; g vU; ckrka dsl kFk&l kFk bl ckr ij Hkh fuHkj djrk gSfd og viusiz kl kavlg ifj.kkeadh vlg /; ku nsjgk gS; k vo/kku dlnh; dj.k dj jgk gSrFkk ml eaml dk; Zdsifr fdruh : fp gS I h[ks x; svuHkoka dk Hkfo"; eami ; ks dj i kus dh {kerk ml dh Lefr ij fuHkj djrh gA iLrqr i kB eage vo/kku : fp rFkk Lefr dk v/; ; u djxkA

v/; ; u dh I fo/kk dh nF"V I sikB dksge fuEukadr [k.Mka eaack/ I drsg&

4-1 vo/kku (Attention)

4-2 : fp (Interest)

4-1 Lefr (Memory)

4-1 vo/kku (Attention)

4-1 vo/kku (Attention)

vo/kku cksypky dh I keU; Hkk"kk ea/; ku nsuk dg I drsgA vo/kku , d ekufI d I fDr u gkdj , d ekufI d i fO; k gS tks pruk dks i fO; k dj foHku n' kvka dks csk djkrh gA ge ; g Hkh dg I drs gafd fdl h ?kVuk i fO; kj 0; fDr vFkok fo"k; oLrqij I fO; pruk dk dlnh; dj.k djuk gh vo/kku gA dfri ; eukoKkfudkaus vo/kku dks fuEufyf [kr : i I sij Hkkf"kr fd; k gA

^vo/kku dks pkgstI snF"Vdksk I shkh I e>k tk, fo'ySk.k ds vUr ea; g , d ij.kkRed fd; k gA**

& euq

^vo/kku fdl h i Hkko ; k fopkj dks pruk ea dlnr djus dh i fO; k gA**

& oh, u- jek

^; g vo/kku ni jh oLrq dh vi fkk , d oLrqij pruk dk dlnh; dj.k gA**

& MfEcy

4-1-1 vo/kku dh fo'kkrk,a

(Characteritics of Attention)

- 1- fdl h Hkh oLrqvFkok fopkj vkfn ij vo/kku gks ds sfy; sekufI d I fO; rk vko"; d gA
- 2- ; g , d oj.kkRed i fO; k gS, oa vU; oLrqvkarFkk dkj dka dse/; ; g pukko djrh gSfd vo/kku dgka dlnr djuk gA
- 3- fdl h fo"k; & oLrq; k i fO; k vo/kku I ksnS; gh fd; k tkrk gA
- 4- vo/kku dk {ks= I hfer gsrk gA
- 5- vo/kku ik; %vflFkj (Mobile) gsrk gS, oaokrkoj .k ds vU; dkj dka dh vlg HkVdusdk iz kl djrk gA
- 6- ; |fi vo/kku , d ekufI d i fO; k gSrFkfi vo/kku ds l e; I Ei wkz 'kj hj , d rS kjh dh n'kk ea jgrk gA

7- eu ds vuđ kj vo/kku dks i fØ; k l ek; kstu enk l ek; kstu] ekd i s'k; ka eaf [kpkko , oa dšunz ukfM+ ea l e; kstu dh fo'kškrk, gkrsg

4-12 vo/kku ds idkj

(Kinds of Attention)

1/1 1/2 , sPNd vo/kkj.kk (Voluntary Attention) l g l fØ; vo/kku gš bl fLFkr eavo/kku dks bPNki wđ fØ; k ea yxk; k tkrk gš 0; fDr mnahi u ij vi uh l Hkh 'kDr; ka dks dšunz dj nrk gš

1/2 1/2 vusPNd vo/kkj.kk (Non Voluntary Attention) ; g fuf"Ø; vFkok iz kl ghu voLFkk eanfkk tkrk gš bl fy; sbl sLokkkfod , oavknr tU; vo/kku Hkh dgk tkrk gš mnkgj.k dšrkš ij i <fs gq sfo | kFkz; ka d k jšM; ka ea eui d n vkrh gšZ/kp dh vkg vkdf"kr gšuk ; k fplrkd"kd , oa ekgd olrpk dh vkg /; ku dšunr gšukA

1/3 1/2 vU; vfhkir vo/kkj.kk (Unvoluntary Attention) bl dsfy; s 0; fDr dks vi uh bPNk dsfo:) fdl h mnahi u ; k fØ; k ij vo/kku dšunr djusdk iz kl djuk i Mfk gš tš sfd & d{kk ea i <fs l e; ykÅMLi hdj ij gkuZctkusokys , ukma e/ dh vkg f'k{kd vkg Nk= nkuka dk /; ku ml vkg l sgVkdj d{kk f'k{kd dh vkg yukA

1/4 1/2 vftZ vo/kkj.kk (Derived Attention) bl eav: fpi wZmnahi u dh vkg fdl h vU; mnahi u dsdkj.k vo/kku : fpi wZgkdj dšunr gšrk gš bl fy, l svftZ vo/kku dgk tkrk gš tš & foKku ea: fp u j [kusokyk Nk= foKku ea: fp bl fy, j [krk gšrkfd ij h{kk ea vPNsvd i kr dj l dA

1/5 1/2 rkrdkfyd vo/kkj.kk (Jmmeditate Attention) fcuk fdl h fo'kšk iz kl dsvo/kku dšunr gš tkrk gš ; g vo/kku : fp i wZgšrk gš rFkk gekjh pruk fcuk fdl h fo'kšk iz Ru dšolrqij dšunr gš tkrh gš

1/6 1/2 erZ vo/kkj.kk (Concnot Attention) fuf'pr vkdkj okysmnahi u ifr pruk dk dšndj.k gšrk gšrks; g erZ vo/kku dgykrk gš mnkgj.k est] dđ h i lrd o{k bR; kfnA

1/7 1/2 veir vo/kkj.kk (Abstract Attention)

bl eae[; mnahi u ifr pruk fplru }kj dšunr gšrk gš bl vo/kku eadšy fplru gšrk gš n[kk ugha tk l drk dšy vutko fd; k tkrk gš mnkgj.k n; k] eerkj l gku[kne] ek; k&ekg tš s 'kk'or xqka dh dYiuk bl h ds vlrzZ gšrk gš bl idkj dk vo/kku veirZ dgykrk gš

- iZu 1- vo/kku dsfglgha nks idkj ka dh 0; k[; k dhft , A
- iZu 2- erZ , oa veirZ vo/kku ea D; k varj gš

4-1-3 ckydla dk vo/kku dñhr djuk

(Gaining attention of Childern)

ckydlas vo/kku dñhr dj.k dsfy, fuEu mik; fd, tkus pkfg, &

- 1- 'kkr okroj.k& fo|ky; ea dksyky ; k 'kksj vo/kku Hkx djrk gSvr%fo|ky; dk okroj.k 'kkr gksuk pkfg, A
- 2- fo"k; ea: fp mRi lu djuk& ; fn fo"k; dks : fpiwkZ <æ l si <k; k tk; rks vo/kku dñhr dj.k l ærk l sgksk fo"k; oLrqdh mi ; kSxrk Hkh ml s : fp iwkZ cukrh gA
- 3- l gkufje i wZ 0; ogkj& ; fn f'k(kd Nk=ka ds l kFk Lugj wkZ 0; ogkj djrk gSsrks l gt gh vo/kku dñhr; dj k dj l drk gA
- 4- oS fDr d fHkurk dk /; ku j [k tkuk& ; fn ikB dks Nk= dh oS fDr d fHkurk ds vuq kj iLrq fd; k tk; srks l gt vo/kku dñhr; dj.k gkrk gA
- 5- foJke& yxkrkj dk; Z l s Fkdku gsrh gSrfk vo/kku Hkx gsrk gA vr%chp ea foJke fn; k tkuk pkfg, fo|ky; dk; Øe eabl dk mfpr i to/kku gksuk pkfg, A
- 6- [ky vk/kfjr f'k(k.k& [ky ea ckydka dks LokHkkfod : fp gsrh gA vr%fo'kSkdj Nk/s Nk=ka dks [ky ij vk/kfjr f'k(k.k nsuk pkfg, A
- 7- 0; logkj d f'k(k.k& Nk= mlgh oLrq/ka vkj fo"k; ka dks vf/kd vo/kku nrs gS tks og thoui ; kxh l e>rs gA vr%fo"k; oLrqdks tkcu l sl æk LFkfi r djusdk iR; d iz, kx fd; k tkuk pkfg, A
- 8- fo"k; ifjorZ& vf/kd l e; rd , d gh fo"k; i <kusea Nk=ka dks ekuf l d /kdku , oa v: fp mRi lu gsrh gA vr%mfpr l e; ij fo"k; ifjorZ fd; k tkuk pkfg, A
- 9- i wZ ku ij vk/kfjr f'k(k.k& ; fn Nk=ka dks i wZ Kku ij vk/kfjr f'k(kk nh tk; srks og ml s l gtrk l si l r djrs gS os muds vo/kku dñhr; dj.k dh i fØ; k gsrh gA tE l ds vuq kj ckyd i jkus fo"k; ij viuk /; ku dñhr dj pps gA vr%u; sfo"k; dks ml l s l ækr dj fn; k tkrk gSrc ml ij ml gaviuk /; ku dñhr dj useafdl h idkj dh dfBukbZ ugh gsrh gA

4-2 : fp

(Interest)

: fp , d , d h ekuf l d i fØ; k gS tks oLrq; k fo"k; dk euq; l s l æk/kr LFkfi r djrh gA ds vuq kj : fp , d h ij .kkRed 'k fDr gS tks geafdl h oLrq; k fdl h i fØ; k dh vkj vo/kku dñhr djrh gA

4-2-1 vo/kku vlfj : fp

jklw egkn; dsvuq kj vo/kku , oa: fp , d gh fl Ddsdsnks igywgA ; fn : fp gsrq0; fDr fdl h oLrqij viuk /; ku vkd"V djrk gsrksvo/kku dsgrqHh mudh vusd oLrq/kacsi fr : fp tkxr gsrh gA : fp rFkk vo/kku , d ml jsij vull; kUr gS; g rF; eblMky dsbl dFku l s Li"V gsrk gSfd : fp xqr /; ku gSvo/kku dk; Zea : fp gA

4-2-2 ckydka ea : fp ds s tkxr djA

How to arose interest in a child

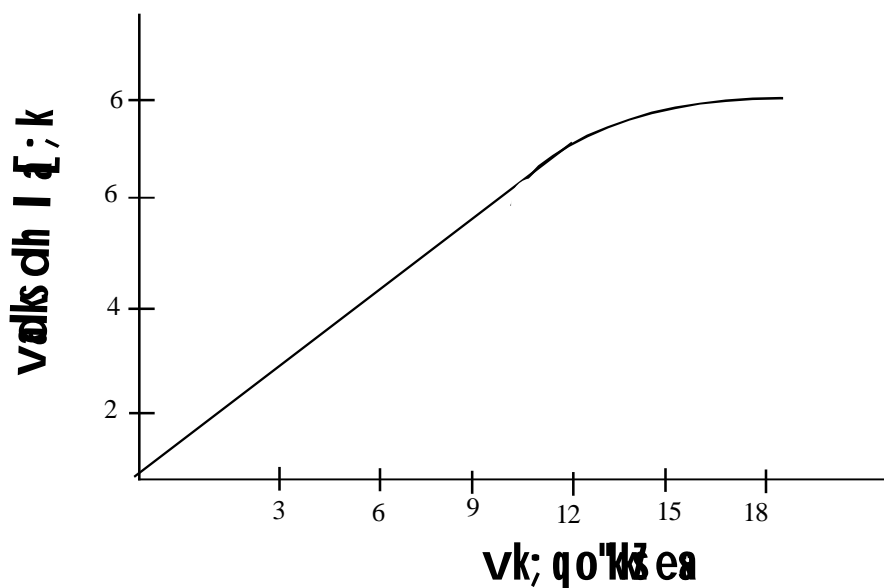
kydka ea : fp mRi lu djustsfy, fuEufyf[kr mik; l p;k; s tkrs gA

- 1- 0; k[; ke fof/k i kB dksuhj l , oavokd cuksnrh gA vr%; gka l Hko gks iz; kx ugh fd; k tkuk pfgkA
- 2- tgka l Hko gksfo"K; oLrq [ky vk/kkfjr <x l s iLrq dh tkuh pfg, A
- 3- i wZ Kku l s l aak LFkkfir djust s Hh i kB ea jkekpdrk dk l eko k gsrk gA
- 4- ftKkl k i R; d : fp dk ewy gA ; fn i kB ea ftKkl k cuk; sj [kh x; h rks : fp Hkh cuh jg xhA
- 5- ckydka dh vk; qdsvuq kj ml dh : fp; ka ea Hkh ifjorZu gsrk gA vr%fo"K; oLrq, d h gksuh pfg, tksfd ckydka dh vk; qdsvuq i gka
- 6- ckydka dks fn; k tkus okyk Ku ml dh vfhkoRr; ka ewy i dFRr; ka rFkk fodkl dh vko' ; drk vka dks vuqny gksuk pfg, A
- 7- i kB dks iLrq djrs l e; ml l s l aak r jkp d ?kVuk; a , oamngj .k i kB dksuhj l ugh cuusnrA
- 8- l kepkf; d f0; k&dyki ka l ka dfrd Hke.k i kB;] vk/kkfjr ukVd] dgkuh dk id a dFkRed fp=.k vkn dks i kBl kgu djuk pfg, A

izu 1 Li"V dhft, vo/kku , oa: fp , d gh fl Ddsdsnks igywgA

izu 2 ckydka ea : fp ds s tkxr djrs gA

2-1 Lefr dk vflA Lefr , d foy{k.k ekuf l d 'kfDr gS; g vfuok; r k% i gkuh ?kVukvka , oa ml l s i kir vuHkoka ij vk/kkfjr gS dksbZ Hh 0; fDr viuh Lefr dk i fjp; i gkuh ?kVukvka oLrq/ka , oa0; fDr; ka dh igpku dj vFkok l eku i fjlFkr; ka ea l h [ks x; svuqny vkpj .k dksnkgjk dj nrk gA oLrq%Lefr gh vuHkoka dk vk/kkj gA ?kVuk vlfj muds i fj .kke rFkk mnas ; fo'kSk l s fd; k x; k vH; kl KkusUnz ka l sfo'kSk dj efLr" d dks' kdkvka ea , d k i Hko mRi lu djrs gA tks vko' ; drk ij nkgjk; k tk l drk gA i kj Hk ea ckyd ckfydkvka rF; gh ; kn dj i krs gA ge dgrs gSfd mudh Lefr {kerk de gsrh gS vk; q, oa vuHkoka ea foLrkj gksus ds l kfk gh mudh Lefr Hkh foLrRr gksus yxrh gA LVsdkMZ fous }kjk fd, x, , d v/; ; u ea i k; k x; k fd i kj Hk earhu o"zrd l h [kusdh xfr rhoz gsrh gA 18 o"zdh vk; qrd ml ea foLrkj gsrk jgrk gSfdUrq i k s oLFkk ea Lefr ds {ks= fofo/k , oa foLrRr gks tkrs gA mi jkDr xtQ eaogh rF; Li"V fd; k tkrk gA

4-3-1 Lefr ds v&

cdMOMZ ds vuđ kj Lefr ds pkj v& ; k [k.M g& og ijLij , d nli js ds l ij d ds : i ea dk ; Z djrs gS ukekuđ kj ; s v& g&

- (i) vf/kxe Learning
 - (ii) /kkj.k Retention
 - (iii) iR; kLej.k Recall
 - (iv) igpku Recognition
- (i) **vf/kxe Learning** - Lefr dh l cl seq; vko' ; drk vf/kxe gh g& vf/kxfer fo'k; oLrŕ gh Lej.k j [kh tk l drh g& vf/kxfer fo'k; ^&oLrŕ ds : i ea Lefr dk v& gkstrh gS, oa l e; dh vko' ; drk ds vuđ kj okiNr : i l snkj tk rh g& vFkok dđkyre 0; ogkj ds : i ea i zV gkrh g& oLrŕ %ckj&ckj dk vH; kl pr u eu l sgVdj vopru eu ea Lefr dk v& cu tkrk gS, oa l gh 0; ogkj ea i j yf{kr gkrk g& fdl h ckyd }kj l h [ksx; sfu; eka dk i qLej.k ; k mudh 0; k [; k vFkok thou ea iz, lx vf/kxe dsgh i ek.k g& ; fn ; fn ckyd usdk zfu; e l h [kk gh ugh gS rksog u rksml dk iR; kLej.k gh dj l dsx u gh ml dk 0; ogkj] rnuđ kj : i klrfjr gkska

2- /kij.k (Retention) /kkj.k ds vflki k; fdl h ckyd ds eflr"d dh bl {kerk l s gS ftl dsdkj.k og l fpr vuttkols dksfdl h l e; rd ; kn j [k l drk gA oLrq%l h[kh gpbZ fo"k; &oLrq; k l fpr vuttko /khj&/khjspruk l svopru l svopru eu dk vx curstkrS gA ogh l sog vuttko l e; kud kj , oavko'; drkud kj ckyd ds mi ; kx ea vkrS gA , d s vol j vf/kde dks i qo fpr (Reinforce) djs i qV djrs jgrS gA Kku ds mi ; kx ds vol j ka ds vflko ea vk/kkfjr vuttko nqy gksyxrh gA , oalrqfoLeh dj fn; k tkrk gA

dN oKkfud tS stEl rFkk jk; cl Zdk ekuuk gSfd vf/kdkk 0; fDr; ka dh /kkj .k 'kFDr eafdl h fo'kSk l hek rd ifjorZ ugh fd; k tk l drk gA , d h n'kk ea ; g irhr gkrk gSfd f'k{k d /kkj .k 'kFDr ds fodkl ea dN l gk; rk ugh dj l drk] rFkfi eukokkfud [kkstka l s ; g irk pyr gSfd 11 o"kdh vk; qrd /kkj .k 'kFDr dk rhoz fodkl gkrk jgrk gA 16 o"kdh vk; q rd ; g vuojr : i l sfodfl r gkrh jgrh gA 25 o"kdh vk; qij /kkj .k dk fodkl fLFkj gkstkrk gS rFkk bl ds i' pkr bl ea dkbZ ifjorZ ugha gkrhA

eflr"d eadkbZ vuttko fdl idkj /kkj .k fd; k tkrk gS bl izu ds mRrj ea oKkfuddka dk dFku gSfd l h[kh xbZckrka ; k vf/kxfer fo"k; oLrqefr"d dh ri=dk dks fkdvka ea fo"k; l adkh LFkfi r dj nrsgA ; g l adk , d idkj dh Lefr fplg cukrsgA tc fd ; g fplg eflr"d ea jgrsg l h[kh gpbZ oLrq; kn ; k Lej .k jgrh gA buds ylr gkus ij Lefr Hkh ylr gkstkrh gA oKkfudka ds vuq kj , d ckj vopru eu ea i gpu ij Lefr fplg oki l ughaykS/rsA budk oki l ykSuk doy fo'kSk l ifjLFkr; ka ea gh l Hko gA fQj Hkh /kkj .k 'kFDr dks i Hkfor dj usgrqfuEu dkjd i k ; s x ; s gA

d- eflr"d (Brain) & ckydka dseflr"d ea /kkj .k 'kFDr dh n"V l shkh 0; fDrxr fofHkurk; a i kbZ tkrh gA dN ckydka dseflr"d l qkgh gkrsgS, oavf/kxfer fo"k; oLrqdksvkl kuh l sl h[k yrsgA n" jh vlg dN ckyd vf/kxe eadkOh l e; yrs gA tcf d dN ckyd dN fo"k; oLrq l h[k gh ugh i krA ; g tkuusdsfy; Hkh iz, kl fd; sx; sgA fd D; k Lefr eflr"d dsfdl h Hkx ij vk/kkfjr gA ySkosus, d iz, kx ea dN pigka dk igys , d Vs es s jkLrs ea nkmuk fl [kk; k rc ml us mu pigka ds eflr"d dk ØkVØI u"V dj fn; ka i k ; k x ; k fd l h[k s x ; s Lefr fplgka ij dkbZ i Hkko ugh i Mka Li"V gSfd eflr"d ds fofHku Hkx l exz : i l s dk; Zdjrs gS i Fkd : i l s ughA

[k- l h[kus dh ek=k & /kkj .k dh 'kFDr rFkk l h[kus dh 'kFDr vl ekuq krh gkrh gA vFkkr l h[kus dh ek=k ftruh vf/kd gksch] /kkj .k mruk gh izy gkschA de l e; rd fd; k x ; k ; k l h[kk x ; k dk; Z Lefr fplgka dh i qV ugh dj i krkA

- x- **fo"k; oLrqdh ek=k&** fdl h fn; s x; s l e; ea; fn l h[kh tkusokyh fo"k; oLrq dh ek=k de gksrksml dh Lefr vf/kd l qde , oavf/kd LFkk; h gksrh gA bl ds foijhr l h[kka tkusokyh fo"k; oLrqdh ek=k vf/kd gksrksLefr l h[kusdsfy; s vf/kd l kexh nh xbz rFkk nh js l egh dks de fo"k; oLrqnh xbz i k; k x; k fd nh js l egh usde l e; eagh vi uk yY; i klr dj fy; kA
- ?k- **l h[kusdh fof/k&** l h[kusdh fof/k Hkh Lefr dks i Hkkfor djrh gA i R; sd vutkko ml eafu.kkz d gksrk gS KkusInz ka , oa vutkoka dk mfpr l ek; kst u ea vR; Ur l gk; d gA bl i dkj f'k(k.k eal gk; d l kefxz kadk iz kx , oafok; oLrq dks i dz vutkoka l st kM dj f'k(k.k i Hkkoh <æ l svf/kxe dks l Ei lu dj k l drk gA
- M- **LokLF; & LokLF;** 'kjhj , oafLR"d nksukagh l h[kuso Lefr cukuseal gk; d gksr s gS LokLF; 0; fDr 'kh?krki dz fo"k; oLrqdks/kkfjr dj l drk gA , d vLoLF; kyd fdl h Hkh fclnqij vi uk /; ku dInr ugh dj i krk bl dkj.k og u rksml s l e> i krk gSu gh ml l svo; okadksi gpk u dj ml eal dzk LFkfi r dj i krk gA Fkd k gqk eflR"d Hkh vf/kxe ds mi ; Dr ugh gsrkA
- p- **vutkoka dk l qkn ; k nqkn gsk&** kydka ea , d l gt iDrR fiz vFkok l qkn vutkoka dks vf/kd yEcs l e; rd Lej.k j[kusdh nqkn ; k vfi z vi \$kkdr 'kh?kz Hkyk fn; stkrsgA tjl hYM us, d iz kx eady kydka dks muds thou ea?kVusokys d nqkn rFkk l qkn ?kVukvka dks fy[kus dks dgk d nqkn l e; ckn fQj mlgh Nk=ka l smgh ?kVukvka dks fQj fy[kus dks dgk nqkn x; k fd Nk= Hky pps FkA
- N- **iqjkofRr&** kydka dseflR"d eal h[kusds i 'pkr Hky usdh i fØ; k Lor%gh gkus yxrh gS; fn mfpr l e ij vf/kxfer fo"k; oLrqdh i qjkofRr dj nh tk; s rks Lefr dk i jkbru gks tkrk gSog i q%rktk gks tkrh gA
- (iii) **iR; kLej.k &** vopru eu l sl fpr vutkoka dks i q%pru eu ea tkuk , oal fØ; k cukuk gh i r; kLej.k gA i R; kLej.k dks i Hkkfor dj usokys dkjd fuEkuq kj gA
- ½d½ **l ekurk dk fu; e &** (Law of Similarity) ftu ?kVukvka fu; eka iz; Ruka rFkk fl }karka ; k fopkjka eal ekurk gsrh gS os, d nh js ds fy, mRrstd ; k ijd dk dk; Z djrsgA, d ftys ds Hkkksy dk Kku fdl h nh js ftys ds Hkkksy l h[kus ea l gk; d gksrk gA okLro eafokku fo"k; oLrqka eal eku vak vf/kxe ds LFkkukUrj.k eal gk; d gksrsgA

foijhr gksudk fu;e & (Law of Contrast) & I ekurk dh Hkkar ijLij
 foijhr ?kVuk; a fu; e rFkk iR; {k vFkok ijfLFkfr; ka Hkh I kFk&I kFk gh Lej.k dh
 tkrh gA BMk gksudsl kFk gh xezgksudh ?kVuk dk dsk fnu jkf= dk Kku , oahBs
 Lokn dsl kFk gh dMoesLokn dk Lej.k gksus, d h Lefr dsmnkgj.k gA , d ijfLFkfr
 dk Lej.k viusl sfoijhr nll jh ijfLFkfr dsLej.k djusdsfy; smYkstd ; k ij.kk
 dk dk; Z djrk gA d{kk f'kkd ea I ekurk , oafojhr nksuka xqkka dk I ekoSk dj
 fo"k; oLrqdh I jy , oavf/kd I e; rd Lej.k j [kus; kk; cuk; k tk I drk gA

I gpkjrk dk fu; e & (Law of Contohioyu) & ijfLFkfr I e; rFkk LFkku
 dsvuq kj ?kVuk; a I kFk&I kFk ?kVr gksrgg og I kFk&I kFk Lej.k jgrh g; ; fn muea
 I s, d dk Lej.k fd; k tkrk rks nll jh vU; ?kVuk; a Loee gh rktk gks tkrh gA
 tS s d{kk dk Lej.k gksus ij I gi k Bh f'k{kd ' ; k; iVh vkfn dk ; kn vkuk , d
 LokHkkfod ?kVuk gA bl h i dzkj ok; qifrijSk dsfu; e crkrsgq s i f{k; ka ds ' kjhj ds
 jpuk rFkk ok; q ku dh vkdfr cukus dk vk/kkj Li"V fd; k tk I drk gA

Lefr ds dN mi & fu; e fuEukuq kj gA &

v- **uohurk dk fu; e** & (Law of recency) & gky gh ?kVusokyh dkbZ ?kVuk vFkok u; k
 i < k; k gpyk dkbZ i kB vU; ij kuh ?kVuk i kB dh rgyuk ea vf/kd vkl kuh I s; kn gksrk gA

c- **Li"Vrk** & (Vivedbess) & ; fn fl [kkbZ tkusokyh fo"k; oLrqds I Hkh fo"k; kAk Li"V gla
 rFkk Hkkar fufeR u djarks fo"k; oLrqdks ; kn djusea I gk; rk feyrh gA

x- **jkpdrk** & (Interest) & ; fn fl [kkbZ tkusokyh fo"k; oLrqckyd dh : fp dsvuq i
 gSrksLej.k djuseavkl kuh gsrh gA ; gh dkj.k gS fd [ksy dsek/; e I sfl [kkbZxbZ I kexh
 vf/kd vkl kuh ; kn gsrh gA

4- **ifgpkuk** & (Recognition) & ; g Lefr ds I cl s vf/kd egroi wkZ vad gA okLro
 ea; g Lefr i Fke Li"V i ek.k gA i d k Lpekuka ds vk/kkj ij oLrqrf; rFkk ?kVukvka dk i q%
 Lej.k djuk gh ifgpkuk gA jka dsvuq kj ifgpkuk gekjh I p; ' k fDr ds i dzk'ku dk
 i Fke Lo: i gA igpuk ds fuEu nks i dzkj gS &

c- **vkrfjd ifgpkuk** & (Implicit Recognition) & tc oLrqvka dks muds xqkka
 ds vk/kkj ij ifgpkuk tk; } tS sxzi kuh o BUMk i kuh Nollj ifgpkuk vkfn A

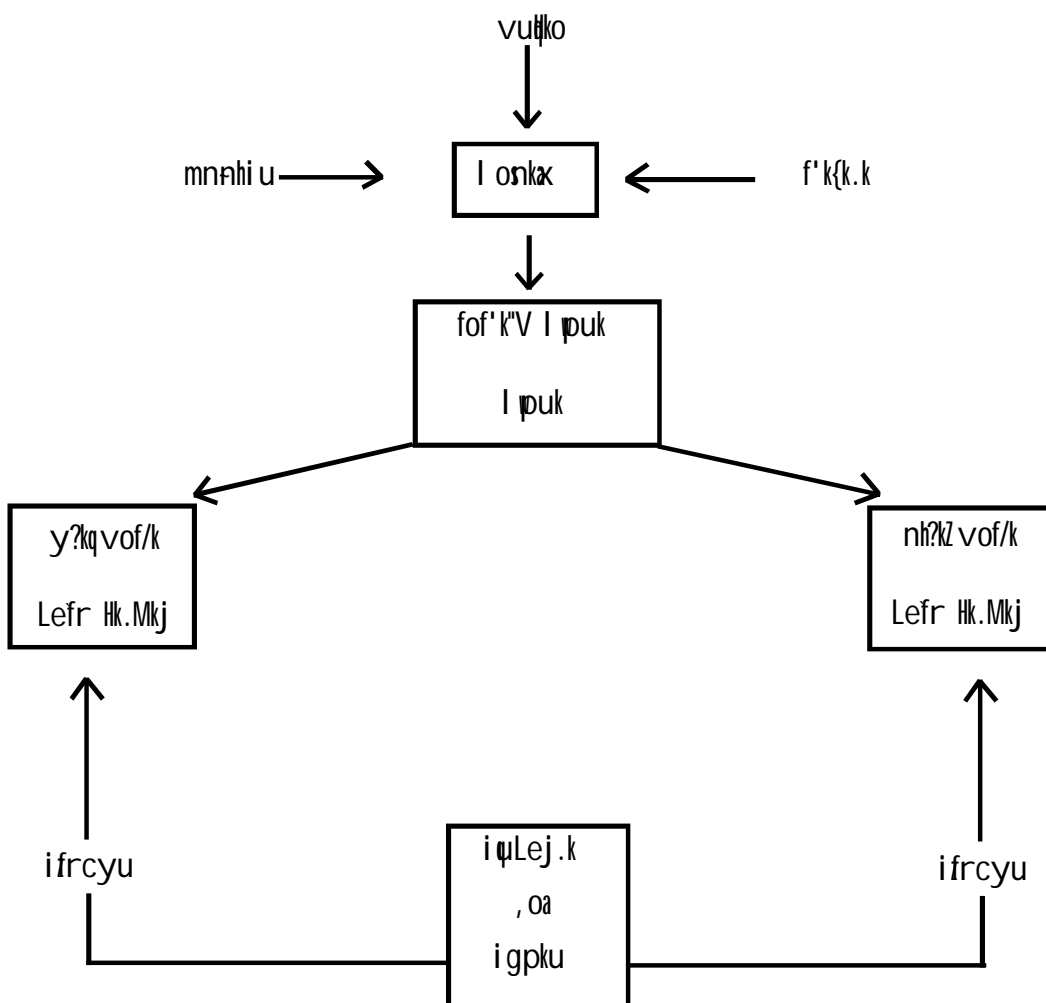
Lefr dh I jpuk dks fuEukadr j {kk fp= } kjk I e > k; k tk I drk gA

4-3-2 vPNh Lefr ds y{k.k

(Charaeirestic of Good Memory)

1- **vf/lxe ea 'kh?krk** (Quick Learning)

dqkkxzcf) ds0; fDr fdl h Hkh ubzfo"k; oLrqdks 'kh/krk , oa l qerki i wZl l h[k yrs gA l kFk gh mudh /kkj .k 'kfDr (Retention Power) Hkh mPp gkrh gA og l h[kh xbZckrkadksvfekd l e; rd ; kn j [krsgA

2- **fofjr iR; kLej.k** (Quick Recall)

vPNh Lefr dh , d vl; i gpku ; g gSfd vke i fjLFkfr vFkok vko' ; drk gkus i j Lej .k dh xbZfo"k; oLrqvFkok l kexh rjr gh i qLej .k gks tkrh gS, oa i z; kx ea ykbz tkrh gA

3- **fofjr ifgpkuuk** (Quick Recognition)

vPNh Lefr okyk Nk= i wZl hko dsvk/kkj i j chrh gPZ?kVukvka , oa0; fDr; ka dks 'kh/krki wZl i gpkurk gS og ctg , oavkrfjd i gpku dj i krk gA

4- **mýkj /kkj.k 'kfDr** (Good Reteention)

mýke Lefr okyk 0; fDr l h[ksx, fo"k; dh dkQh l e; rd efLr"d ea/kkfjr djrk gð
mudh /kkj.kk 'kfDr mPp gkrh gð

5- **mi ; kfxrk** (Utility)

l e; ij dke vkusokyh Lefr mi ; kfxrki wkZgkrh gð, oamýke ekuh tkrh gSi jh{kk eai z uka
dk mýkj nrs l e; bl h xqk dk iz kx djrs gð

4-3-3 Lefr dks fodfl r djus grq l øko

(Suggestions for Developing good Memory)

Lefr ds mi jDr foopu l svPNh Lefr dks fodfl r djus grq dN l øko i ktr gkrsgð
; g fuEukuð kj gð&

1- **i qjkofýk &** fo"k; oLrqvFkok vutþkoka dks mfpr l e; ij nksjjkuk gh i qjkofýk gð
; g detkj gkrsgð s Lefr fpUgka dks i q%rktk dj nrs h gð

2- **{kerk ds vuð kj vH; kl &** fdl h Hkh fo"k; oLrq dk vH; kl {kerk ds vuð kj gh
fd; k tkuk pkfg, ckyd dh 'kkjhfd , oaeufl d 'kfDr dh l hekvkaeafd; k x; k vH; kl
gh fd; k tkrk gð l hek l svf/kd vH; kl vfkxe i fØ; k dks v: fpi wkZ , oaFdku mRi uu
djus okyk cuk nrs k gð

3- **foJke &** mfpr l e; ij foJke fd; k tkuk vko'; d gð ; g Fdku ds i Hkkoka dks nj
dj efLr"d dks l h[kus ds fy; srRij djrk gð

4- **mi ; kxh i)fr &** fo"k; oLrq dks i Lrq djus vFkok fl [kkus dh i)fr bl izdkj
gkuh pkfg, fd og vH; kl dks l øe cuk, rFkk ckyd ml sxgjkBz l sl e> l dð

5- **jkpdrk ,oami ; kfxrk &** jkpd , oami ; kxh Kku u døy vkl kuh l sl h[kk tkrk gð
vfi r qvf/kd l e; rd /kkj.k fd; k tkrk gð vr%fo"k; oLrq dks mi ; kxh o l kFkZdrk cukus
dk l nð /; ku j[kuk pkfg, A

6- **Øec)rk &** fl [kkBz tkusokyh fo"k; oLrqeafu; ekaf l) kar karFkk iz Rukadk , d i kjei fd
fu; fer Øe gkuh pkfg, ; g l jy l s dfBu dh vkj gkuh pkfg, A

7- **i wkZøkula l s l eak &** ; fn uohu fo"k; oLrq dks i wkZvutþkoka l s tkMlk tk, rks l h[kus, oa
/kkj.k djuseal fo/kk gkrh gð i jkuh rFkk ubz fo"k; oLrq ds chp l ekurk , oavlrj cukusea
i jkuh Lefr i frofyr gkrh gð , oaubz Lefr l økerk l sfufeð gkrh gð

- 8- **iqcyu &** I h[krs l e; Nk= ds vPNs 0; ogkj , oa l gh i frfØ; kvka dks i kkl kfgr djus l s l h[kk x; k vuhko eflr" d ean<+LFkku cukrk gA
- 9- **vH; kl &** fdl h i kB; kkk dk ckj&ckj vH; kl djuk fuiqrk inku djrk gA , oa Lefr dks vi {kkdr nh?kz cukrk gA

i zu 1- Lefr ds fofHkku vaka dsuke fyf[k, A
 i zu 2- vPNh Lefr ds dks & dks l sy{k.k gA

4-4 foLefr (Forgetting)

fi z; Nk=k/; ki dx.k vki us 'Lefr* ds egRo dks l e>k fdUrq 'foLefr* dks u l e>k rks i Hkkoh f'k{k.k ugha dj l drA 'foLefr* vFkz ea iz; kx gkrk vk; k gA ; g thou dh l kFkzrk dk vk/kkj gA fdUrqbl LFky ij , d foLefr dks, dkach vFkz vFkz-f'k{k.k l s l æf/kr i {k ij gh izdk'k MkyaA

vFkz cgqkk vki us n[kk gkxk fd Nk= Lej.k fd, gq rF; ka dks nkgjk ugha i krsog Hkayrs gsvFkz ml dk vftz Kku dkyklrj ea 'foLefr* eai gpp tkrk gA f'k{k.k ea foLefr dks de djus ds iz Ru fd, tkrsgA vki us; g Hkh nkk gSfd 'Lefr* ea xg.k 'kFDr] /kkj.k vks i Lrghdj.k 'kFDr de djrh gA Kku nus dk mnas ; ; gh gSfd Nk= i klr Kku dks mi ; Ør l e; ij i Lrgh dj l da 'foLefr* bl i fØ; k ea ck/kd gkrh gA vr%bl s l e> ysuk vko'; d gA bl ds fy; s d n i fjHkk"kk, ans[k, &

^vftz vuhkoka ds i R; kl j.k dh l Qyrk gh foLefr gA** , d k egkjkt euqus dgka tcf d Qk; M egkn; dgrsgfd foLefr o vl [kdkjh i ØfYk gS tks Lej.k l svyx ystkrh gA tcf d çMly MÇywdl ds vuq kj ^foLej.k Lej.k dk pje fclnq gA**

bl i fjHkk"kkvka l s, d ckr rks; g fuf'pr gØzfoLej.k mi dj.k dh foi jhr n'kk gA nll jh ; g fd i klr Kku dks i q%Lej.k djus dh vl Qyrk gh foLej.k gA rhl jh f'kkk tkr ea; g l [kdkjh ugha gA

dkj.k&foLej.k gkus ds vuq dkj.k gA mudks l e>usi ØzfoLej.k ds d n fl) kar gS; Fkk ¼¼½ vuq; kSxrk dk fl) kar ¼½ cu/kk fl) kar ¼¾ mnñhi u dh n'kkvka ea i f jorU dk fl) kar ¼¼½ l knas; foLej.k rFkk vl keku; foLej.k dk fl) kar A

; g og vk/kkj gSftuds dkj.kkadk l ello; dj udh i Hkko'kkyh dk vkdyu djuk l qe gks tkrk gA D; kkd dkj.k fof'k"V {ks= l s l æf/kr gks tkrsg vks mudh tkp dk {ks= l æfpr gks tkrk gS oS s foLej.k ds i æ[k dkj.k fuEufyf[kr gA %&

¼¼½ **fo'k; dh fujFkzrk &** , foz gkl ds iz; kxka }kj; g fl) fd; k gA fd fujFkz 'kCn 'kh?z foLer gks tkrsgA

¼½ **l e; dk iHko &** gS fj l crkrk gSfd l e; 0; rhr gkus ds dkj.k Lej.k fd, gq rF; dh /khj&/khs foLer gks tkrsgA

1/3 1/2 **ck/kd fØ; kvka dk iHko &** foLefr ,d l fØ; k ekuf l d fØ; k gA vr%uohu vuHkoka
i kphu vuHkoka dks foLefr ds {ks= eaHkstrs tkrsgA

izu 1/4 1/2 vo/kku dks i fjHkkf"kr dhft; A fo | ky; eafdu crka dh vkj /; ku fn; k tk; A
ft l l s Nk=ka ea vo/kku d bnh; dkj .k gks l dA

1/2 1/2 Nk=ka ea fo"k; ds ifr : fp tkxr djus ds fy; sD; k mik; fd, tkuk pkfg, A

1/3 1/2 Lefr ds vaka dks l f(klr gks l e>kb; A

1/4 1/2 ,d Lefr vH; kl dk fuekZk dhft; sft l l s Nk= viuh Lefr dk fodkl dj
l dA

izu 5- l h[kus dh ,d mi; Dr i fjHkk"kk nrs gq l h[kus ds fu; eka ds uke fyf[k, A

izu 6- l h[kus ds iz kl ,oaHky ds fl) vk/kkfjr iz ks dk o.ku dhft, A

1/4 1/2 **neu %&** vuHko crkrk gSfd l fkr dk Lej .k vkj n fkn dh foLej .k l c pkgrs
gA

1/5 1/2 **vH; kl dk iHko %&** FkkuMkhd ds vuq kj vH; kl u djus ij foLej .k gks tkrk gA

1/6 1/2 l dks ka dh mYkst uk] ekuf l d }U} , oaeuf l d vk?kr Hkh foLej .k ds dkj .k gA D; kfd
v'kkUr eu ea/kkj .k 'kfdR dk vHko gks tkrk gA

1/7 1/2 **eknd inkfKz dk l ou %&** eknd inkfKz efLr"d ds rlr vka dks fucy cuk nrs gA
ft l l s Lej .k 'kfdR Hkh fucy gks tkrh gA

1/8 1/2 **l h[kuseadeh %&** v/kjk Kku foLej .k gks tkrk gA

1/10 ½ buds vfrfjDr vf/kxe dh fof/k; ka; fn mi; Ør u gk Nk=kadksmYkstr djus dh fLFkr eaifjorU dj fn; k t, ; k tku dk iLrghdj.k Øec) u gksrksrF; foLej.k gks tkrs gA

4-4-1 foLeFr de djus ds mik;

f'k{kk eafoLej.k dk fujkdj.k vko'd; gS; fn f'k{kd fuEu fl) kUrka dks /; ku ea j [krs gq s dk; Zdjarks l Qyrk fey l drh gA ; Fkk &

1/11 ½ **vo/kku dshR gksk &** fo"K; oLrq ij iwZ /; ku nus l s Lej.k gsrk gS vkSj foLej.k dh i fØ; k ?kVrh gA

1/12 ½ **I kgp; Z& vftR** Kku dks iwZ vuHkoka l s l e f/kr dj i < k u A

1/13 ½ **y; rFk iBu &** f'k{kd i k B; l kexh dks i Bu ds vuq i y; l s i < k, A

1/14 ½ **I e; foHktu &** i k B; fo"K; dh izfr ds vuq i l e; dk foHktu fd; k tk, A

1/15 ½ **foJke &** , d fo"K; dk Lej.k dj yusij Nk= nH j s fo"K; dks; kn djus ds fy; s rRij gks tkrk gS rRi; Z; g gSfd foLej.k i fØ; k dks l ekr ughafd; k tk l drk fdUr q Nk= dh /kkj.kk 'k fDr dks c < kdj ml s de fd; k tk l drk gA vkSj vko' d Lej.kh; rF; ka dks foLej.k gks l s j k d k tk l drk gA vr % f'k{kd dk ; g drD; gks tkrk gSfd og Nk=kadks l Ønu'khy cuk, j [kus ds fy; s: fpi wZ < x l s i < k, aft l ea og , d k x f r g k d j K k u t U d j l d s l k f k g h i q % v H; k l d j u s d s f y; s i s j r d j s v k S v f t R K k u d k s i z k s d j u s d s v o l j k a d k f u e k Z k d j A

egRo & ekuo thou ea foLej.k dk vr; f/kd egRo gA ; g og i fØ; k gS tks eut; dks vkHkoka vk?kk rka, oavl Qyrkva ds Lej.k tfur rukva l se fDr fnykrh gS thou dks l x e dj nrh gA

fdUrqtS k fd i w Z e a c r k p p k g w f d b l L F k y i j f o L e j . k ' k C n d k i z k s d o y f ' k { k . k i f Ø ; k l s l e f u / k r g S f t l s g e n H k n f L F k r e a e k u r s g A b l f y , b l l s c p k o d j u s d k i z R u d j u k f ' k { k . k d h n f " V l s e g R o i w Z g A

i z 1 foLej.k ds i e q [k d k j . k f y f [k , A

i z 2 foLeFr de djus ds mik; f y f [k , A

4-5 Fkdku (Fatigue)

Fkdku dk vfHki k; Fkdku vFkkr dk; Z ds i fr e k a k i s ' k; k s d h f ' k f k y r k A t c c k y d v k o ' ; d r k l s v f / k d d j u s y x r k g S r k s o g F k d k u d k v u H k o d j u s y x r k g A

Fkdku vkusij og i k B d k s B h d i z k j l s l e > u g h i k r k v k S m l d h { k e r k v o : / k g k s t k r h g A

i f j H k k " k k % &

Fkdku dk vFkZ gS dk; Z djus ea 'k fDr ds iwZ 0; ; ds QyLok: i dk; Z djus dh ; kX; rk mRi kn drk ea gkl vk u k A

Fkdku euł; dh og voLFkk gSftI ea'kjhfjd I e; kstu ugh jg i krk gA
& fM'y

¼-5-1½

i zkj & Fkdku nks i zkj dh gkrh gA

¼½ 'kjhfjd Fkdku

½½ ekufI d Fkdku

¼½ **'kjhfjd Fkdku&** ; g Fkdku 'kjhfjd ifjJe djus I svkrh gS vFkkR ckyd 'kkjhfjd
dk; Z yEcs I e; rd djrk gS rc ml dh 'kjhfjd eka i f'k; kaf'kFky gks tkrh gA vłj
0; fDRk foJke djuk pkrk gA

y{k.k %

¼½ 'kjh dsftI v& I svf/kd dk; Zfy; k tkrk gS og fo'kk : i I sFkd tkrk gA

½½ ckyd I h/kk [kMk ugh jg I drkA

¾½ ckyd tEgkZ yus yxrk gA

¼½ pgs ij ihyki u vłj fuLrstuk vk tkrh gA

½½ ckyd dk eqk [kyk jgrk gA

¾½ ckyd dk dkk , d vłj >pl tkrk gA

¼½ fFkdku dk; Z ; k i k B ij /; ku dñnr ugh jgrk gA

¾½ ckyd vi us dk; Zea v f/kd v'kq) ; ka djus yxrk gA

¼½ **ekufI d Fkdku&** fujrj ekufI d dk; Z ½y[kk] i Bu] i kBu½ djrs jgus ds dkj .k eflR"d
dh /; ku fpLrj 'kDr; kaf'kFky i M+tkrh gA ftI sekufI d Fkdku dgrs gA

ekufI d Fkdku i k; % , d ckj; r gA tc rd ckyd dh dk; ea: fp cuh jgrh gS rc rd
og fdl h i zkj I sFkdku dk vułko ugha djrkA

y{k.k&

¼½ T; k&T; ka Fkdku c<rh gSR; k&R; ka eflR"d Hkh f'kFky gks tkrh gA

½½ ckyd ijLij , d nł js I skr djus yxrs gA

¾½ /; ku dk dñndj.k , oafpLru 'kDr eln i M+tkrh gA

¼½ eflR"d eaHkhji u dk vułko gkus yxrk gA

½½ fo"k; i fjoRŁ ; k foJke dh vko' ; drk vułko gkus yxrh gA

¾½ I h[kus dh dtkyrk de i M+tkrh gA

¼-5-2½ Fkdku mRi lu gksis dk dkj.k

oKkfud dk er gSfd Fkdku dN jkl k; fud ifjorZka ds dkj.k mRi lu gsrh gA vf/kd dk; Z ; k fpUrk djus l sek i f'k; kaf?kl rh gSvks mudksf?kl us l sQOMka }kjk ^dkcfuzl , fl M* mRi lu gsrh gA ; fn , fl M jDr eafeydj , d , d k gYdk fo"k mRi lu djrh gA bl dsdkj.k 'kjhj f'kfky iM+tkrk gSvks ckyd Fkd tkrk gA yfdu bl ds l kFk vU; dbZdkj.k gS tksckyd dks Fkdkrk gS tksfuEu gS &

¼½ **vui; Ør Quhpj %** Quhpj dh cukov ckyd ds vk; q ds vuq kj u gks ; k fQj =fVi wZ gks rks cB&cBs ckyd dk 'kjhj vdM+tkrk gSvks ckyd dks ckj&ckj vkl u cnyuk iM+k gSftl dsdkj.k Fkdku tYnh vk tkrh gA

^vui; Ør Quhpj ckydka dh okLrfod 'kkjhjd Fkdku ea i R; {k l g; kx i nku djrk gA**

½½ **fo"ks inkFkz %** 'kjhj eavko'; drk l svf/kd fo"ks inkFkz ds i kl tkus l sFdkov vkrh gA vf/kd dk; Z l s'kjhj dh dks'kdkvkadk gkl gsrk gS, oahkjs gq srUrqToxin uked fo"k mRi lu djrs gSftl l sFdku vkrh gA

¾½ **'kjhjd nks %** cgjki u] n"V nks] gdykgV dsdkj.k Hkh ckydka ea Fdkov vkrh gA

¼½ **nksiwZ l e; pØ %** l e; pØd eayxrkj dfBu fo"k; j [k fn, tk, ; k fQj yEcs l e; ds dky [k.M cuk, a tk, a rks ckyd Fkd tkrk gA

½½ **; k; rkuq kj dk; Z dk u feyuk %** ckyd dh ml dh ; k; rk ds de ; k T; knk dk; Z feyus l sFdkov tYnh vk tkrh gA

¾½ **v: fpiwZ dk; Z %** : fp ds vuq kj dk; Z u feyus l s ckyd Fkd tkrk gSvks og dk; Z ea: fp ughayrk ifj.kkeLo: i og dN l h [k ugha i krkA

¼½ **nj rd txuk %** fdUgha dkj.ko'k nj rd txus l s ckyd d {kk ea tYnh gh Fkd tkrk gA

¾½ **d {kk dk nfr okrkj.k %** dejs ea jks kunku] f [kMfd; ka dh deh ; k gok u gks ds dkj.k dejs ea'kq ok; qHh de gks tkrh gS; k fQj vkl i kl cncwvfn dsdkj.k okrkj.k nfr gks tkrk gSvks Fdkov 'kh/kz vk tkrh gA

¼½ **nksiwZ ikB; Øe , oaveukKkfud f'k{k.k fof/k; ka %** ; fn ikB; Øe ea uhj rk gS tohu l s l Ecf/kUr fo"k; ughagS; k fQj f'k{k.k fof/k cPpka dh mekuq kj ; k v0; ogkfjd gS rks ckyd Fdku vuHko djrk gA

¼0½ **izk'k dk vHko %** dejs ea l epr jks kuh ds vHko ea ckyd dh vka [kka ij vR; f/kd vuko'; d nokc iM+k gSQyLo: i tYnh gh Fdkov vk tkrh gA

Fkdku njj djus ds mik;

¼½ **i ; klr foJke %** Fkdku dks njj djus dk l okk'ke l k/ku funk , oafojke gÅ vr% de l s de nksckj vodk'k gksuk pkfg, A l kfk gh Nk=k/; ki d dkspkfg, fd vfhkkkkodkadlsbl ckr dh l ykg nafd ckydka dsfoJke , oal kus ij /; ku nÅ

½½ **iksVd Hkktu %** iksVd Hkktu l sHkh Fkdku njj gkrh gSvr%Ldny l e; ea dPpspuš dsk njj nsuk ckyd dsfy; sykhki n gÅ bl hfy; s i k' pkr; ns kkaea ckydka ds tyiku dk dñ u dñ izak vo'; jgrk gÅ

¾½ **vk; q ds vuq kj dky [k.Mka ea l e; dk foHktu %** dky [k.Mka dk l e; mez ds vuq kj gksuk pkfg, rFkk Nks/cPpka dsfy; s25 l s30 feuV] cMsckydka dsfy; s35 l s40 feuV dk gksuk pkfg, D; kkd Nks/cPpka ea tYnh FkdokV vkrh gÅ

¾½ **ok; q, oaizk'k %** deus ea mfpr ok; q , oa izk'k grqjks kunkuka f[kMfd; ka dh 0; oLFkk gksuk pkfg; s l kfk gh vkl & ikl xlnxh u gks rkd 'kq ok; q dejs i fo"V gks l dÅ

¾½ **jkpd fo"k; , oaeukKkfud f'k(k.k %** ikB dk iLrhdj.k eukKkfud l jy , oa l pkk gksuk pkfg, l kfk gh fo"k; & oLrj jkpd , oa thou l s l ckr gksuk pkfg, A

¾½ **mi ; Ør Quhpj 0; oLFkk %** f'k(k.k d'kk ea mi ; Ør Quhpj gksuk pkfg, vFkk Ør Quhpj , s k gksfd fo | kfkz dks vf/kd u > duk i Ms vj vf/kd ruuk i MA

¾½ **fo"k; kadk Øe %** l e; l kj .kh ea fo"k; kadk Øe l jy l sdfBu ughavfi r dfBu l s l jy gksuk pkfg; s l kfk gh yxkrkj fyf[kr dk; Z dk Hkh dkyak u gkÅ

¾½ **ikB l gxkeh fØ; k; a%** ikpoš NBoa dkyak dsckn [ky 0; k; ke ; k eukjat u l s l ckr vl; dk; Øe j [kus pkfg; Å

¾½ **ckgk ck/kvka ij jkd %** yxkrkj , d gh fo"k; dk v/; ki u ; k dk; Z djkr sjgus ij dk; Z dsifr uhj l rk vkrh gS tks Fkdku mRi lu djrh gÅ vr%dk; Zea ifjorū l fo/kkuq kj djrs jguk pkfg, A

¾½ **dk; Zdk ifjorū %** yxkrkj , d gh fo"k; dk v/; ki u ; k dk; Z djkr sjgus ij dk; Z ds ifr uhj l rk vkrh gS tks Fkdku mRi lu djrh gÅ vr%dk; Zea ifjorū l fo/kkuq kj djrs jguk pkfg, A

i / u 1-	Fkdku mRi lu gksus ds dkj .ka dk o.kū dhft , A
i / u 2-	Fkdku njj djus ds mik; D; k gÅ

I kjak

I h[kus ds i[kod rlo

$\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ vo/kku vkj : fp $\frac{1}{2}\frac{1}{2}$ Lefr $\frac{1}{3}\frac{1}{2}$ foLefr $\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ Fkdku vo/kku , d ekufi d l fDr u gkdj , d ekufi d i fØ; k gß tks pruk dks l fØ; dj fofer n'kkvka dk cksk djkrh gA

vo/kku dsidkj & $\frac{1}{4}\frac{1}{2}$, fPNd vo/kkj .kk $\frac{1}{2}\frac{1}{2}$ vuPNd vo/kkj .kk $\frac{1}{3}\frac{1}{2}$ vufeir vo/kkj .kk $\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ vftR vo/kku $\frac{1}{5}\frac{1}{2}$ rkRdkfyd vo/kku $\frac{1}{6}\frac{1}{2}$ eirZ vo/kku $\frac{1}{7}\frac{1}{2}$ veirZ vo/kkuA

: fp & : fp , d foy{k.k ekufi d 'kfDr gß ; g vfuok; r-% i gkuh ?kVukvka , oaml l siklr vullkoka ij vk/kkfjr gA

Lefr dsvæ & $\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ vf/kxe $\frac{1}{2}\frac{1}{2}$ /kkj .kk $\frac{1}{3}\frac{1}{2}$ i R; kLej .k $\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ i gpkuA

foLefr & ikr Kku dks i q% Lej .k djus dh vl Qyrk gh foLej .k gA

Fkdku & Fkdku dk vfHki k; gSdk; Z ds ifr eka i f'k; ka dh f'kfFkyrkA

Fkdku dsidkj & $\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ 'kkjhjd Fkdku $\frac{1}{2}\frac{1}{2}$ ekufi d FkdkuA

vke ijh{k.k izu

v- fuEukidr izuka dks fcuk mYkj rkfydk n[ka gy dhft , vkj ckn ea mYkj&rkfydk ea feyk dj eW; kdu dhft , A

izu 1- fuEukidr ea l s dks l k dkjd vo/kku d bnh; dj .k djrk gS.

v- okrkj .k

c- fo" k; k k

l - i f' k{k .k

n- tfVyrk

izu 2- i k B ea : fp mRi lu djus grq f' k{k d dks D; k djuk pkfg , \

$\frac{1}{m}Ykj \& l \alpha r n[ka [k.M 4-2-2\frac{1}{2}$

izu 3- Lefr ds vaxka dsuke fyf[k; A

$\frac{1}{m}Ykj \& l \alpha r n[ka [k.M 4-3\frac{1}{2}$

izu 4- Lefr fodfl r djus grq D; k iz kl fd , tkuk pkfg , A

$\frac{1}{m}Ykj \& l \alpha r n[ka [k.M 4-3-3\frac{1}{2}$

izu 5- vftR vullkoka ds i R; kLej .k dh vl Qyrk gh foLefr gA ; g dfku gS &

$\frac{1}{n}\frac{1}{2}$ QkbM $\frac{1}{c}\frac{1}{2}$ c bMy $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ euq $\frac{1}{n}\frac{1}{2}$, foæ gkl

- izu 6- foLefr ds dkj .k l f{klr eafyf[k, \
- izu 7- foLefr fuokj .k eafokje dk ; kxnku Li"V dhft, \
- izu 8- Fkdku dspkj y{k.k crkb, \
- izu 9- d{kk d{k eackydka dks Fkdku jfgr j [kusdsfy; sf'k{k d dksbu ckrkadk /; ku j [kuk p{kfg, \
- izu 10- ekufi d Fkdku ds dkj .k , oamudkanj djus dsmik; fo"k; ij viusfopkj izdV dhft, \

mYkj

- 1- ¼ ½ euq
- 2- (i) fo"k; dh fujFkZdrk (ii) l e; dk i Hkko (iii) ck/kd fØ; kvkadk i Hkko (iv) neu (v) vH; kl dh deh (vi) ekufi d dkj .k (vii) eknd inkFkkZ dk l ou (viii) v/kujk Kku , oa vf/kxe dh fof/k; ka dh vuq ; Ørka
- 3- (i) foJke ekufi d , oa 'kkjhfd {kerkvka ds i qz/tZu ea l g; kx nrk gA
(ii) dk; Z i fjorZu l e; i fjorZu , oaf'k{k.k fof/k i fjorZu Hkh foJke dkjd gkrk gA
- 4- (i) tEgkbZyuk (ii) l h/kk [kV/k u gk i kuk (iii) pggj ij ihyki u ; k fuLrstuk vkuk (vi) dU/kka dk , d rjQ >Øluk (v) dk; Z ea v'kq) ; ka djuka
- 5- (i) fo"k; dks jkpd cukuk (ii) Nk=ka dks l fØ; j [kuk (iii) fo"k; i fjorZu (iv) f'k{k.k fof/k i fjorZuA
- 6- i kB eafok" ; olrq l e>a rFkk viusvutkoka dks feyk dj Lo; afopkj 0; Dr djA
fuEu izuka dks mYkj i qLrdk ; k dki h eagy dhft, A viusv/; ki u vH; kl dsckgk ij h{kk dsl e; blga vfuok; Z: i l sviusvkrfjd ij h{kd ; k l Ec) l hFkk ds i kpk; Zdsikl tek dhft, A l S) kird izuka ds vkrfjd vad buds vk/kkj ij inku fd, tk; kA
- 1- f'k{k{k eukfoKku ds {ks= ea l fefyr fd, tkusokys rRoka dks l folrj l e>kdj fyf[k, A
- 2- okrk oj .k ckyd dksfd l izdj i Hkkfor djrk gS. 250 'kCnka eafyf[kkA
- 3- l h[kusea vfhki j .kk dsegRo dks 250 'kCnka ea Li"V dhft, A

i=kpkj iB; Øe
ek;/ fed f'k{k e.My e-ç-] Hkiky
 ¼kj k I okZ/kdkj I jf{kr½
 fMykek bu ,T; q{sku] ijh{kj
 f}rh; o"Z
 izu i= 7 ¼ Ire½

fo"K; & vfHki j.kk

iB&6

fo"K; k& ¼1½ vFkZ , oa i dckj ¼2½ I h[kus ds egRo ¼3½ fof/k; ka

fiZ; Nk=dk=k

i wZ ea vki us I h[kus ds i Hkkod rRo dsckj sea tkukA bl iB ea vki dks vfHki j s kk ds fo"K;
ea tkudkj nh tk; schA ftI ds fo"K; kad fuEkuq kj gA

- 1- vFkZ , oa i dckj
- 2- vfHki j s kk I h[kus dk egRo
- ¼3½ fof/k; k

1- vfHki j s kk

vfHki j s kk dk vFk&

vaxth eaeks/hosku (Motivation) 'kcn dh mRi fRr ysvu Hkk"kk I s
gplz gS ; g 'kcn eks/e (Motum) /kkrq I sfudyrk gS ftI dk
vFkZ gkrk gA xfr vFkok eks/ke (Motim) eks/hosku 'kcn dks
fglnh ea vfHki j s kk dgrs gS ftI dk vFkZ gkrk gS fdI h dk; Z dks
djus ds fy; smRr ftr djuk ; k i f"kr djuk gA gekjh gj , d
i frfØ; k ; k 0; ogkj dk dkj .k dkbZu dkbZ mRr stuk vo' ; gkrh
gA ; g mRr stuk vkr fjd Hkh gks I drh gS vj ckgk Hkh euko Kkfudks
dh nf"V I svfHki j s kk dk vFkZ I e>us ds fy; sdq euko Kkfudks
dh i f j Hkk"kk vks ij /; ku nsk vko' ; d gA

1- xlf+ & vfhkijskk dks vkjHk djuš tkjh j[kus vksj fu; fer djus dh i fØ; k gA

2- Gysj] tkl o fl EFku& vfhkijskk , d i fØ; k gšftl esl h[kusokysvklurfjd 'kfdR; ka ; k vko' ; drk, a ml ds okrkoj .k ea fofHkUk y{. kks dh vksj funš'kr gkrh gA

3- ,ofjy& vfhki.j .kk dk vFkZgSl tho iz kl A ; g dYi uk dk fØ; k'khy cukrh gA ; g ekufi d 'kfdR xlr vksj vKkr L=krs dks tkxr vksj iz Ør djrh gš ; g gA; dks l a kfnr djrh gš fuf'pr vfhkyk'kk vksj vfhki k; dks iwkr; k eØr djrh gš; g ckyd eadk; Z djuš l Qy gkus ij fot; i kus dh bPNk dks i kRl kfgR djrh gA

mi ; ØRk i fjHk'kkvksdk euu djus l s; g ckr Li "V gkrh gšfd vfhki.j .kk , d , d h vklurfjd 'kfdR gš tksfdl h dk; Z dks djus dks vius y{; dks i klr djus ds fy; sØ; fDr dks geškk i šjr djrh jgrh gA

ij.kk nls izdkj dh gkrh g& ¼1½ l dkjkRed ½2½ udkjkRed

1-1-1- ij.kk& bl ij.kk eadkyd fdl h dk; Z dks viuh bPNk l s djrk gA bl dk; Z dks djus l s ml s l f k vksj l arsk i klr gkrk gA f'k{k d fofHkUu izdkj ds dk; Øeks dk vk; kst u vksj flFkr; ks dk fuekZk djds kyd dks l dkjkRed ij.kk inku djrk gA bl ij.kk dks vkarfjd vfhki.j .kk dgrs gA

1-1-2 udkjkRed ij.kk& bl ij.kk eskyd fdl h dk; Z dks viuh Lo; adh bPNk l su dj dš fdl h nu jsdh bPNk ; k okg i Hkko ds dkj .k djrk gA bl dk; Z dks djus l s ml sfdl h okNuh; ; k fuf'pr y{; dh i klr gkrh gš'k{k d iz ka k] fuUnk i q Ldkj] i fr} fUnrk vkfn dk iz kx djds kyd dks udkjkRed ij.kk inku djrk gA bl ijskk dks okg ij.kk dgrs gA ckydka dks i šjr djus ds fy; s l dkjkRed ; k vklurfjd ij.kk dk iz kx vfed mYke l e>k tkrk gA bl dk dkj .k ; g gšfd udkjkRed ; k okg ij.kk ckyd ds dk; Zeav: fp mRi lu dj l drh gA QyLo: i og dk; Z dks iwkr djus ds fy; sfdl h vufrpr fof/k dk iz kx dj l drk gA ; fn vklurfjd ij.kk inku djds l Qyrk ugha feyrh gš rHkHk ckg ij.kk djuk pkfg; A

iz u 1- vfhki.j .kk ds vFkZ dks Li "V djrs gq sml ds izdkjka dk o.ku dhft , A
iz u 2- l dkjkRed izdkj , oau dkjkRed izdkj eaD; k varj gA

1-2 I h[kus ea vfhki j .kk dk egRo

I h[kus dh i fØ; k ea i j .kk dk egRo i wkZ LFkku gSD; kkd i j .kk I h[kus dk egRo i wkZ vax gA
i j .kkghu fØ; k ea I h[kus ea 0; fDr : fp ugha yrkA I h[kus ea i j .kk dk egRo fuEu izdkj gS &

2- pfj= fuekZk ea I gk; rk& f'k{k d ckydka dks mYke xqkka vkSj vkn'kk dks iklr djus ds
fy; si fjr dj I drk gA bl izdkj og muds pfj= fuekZk ea
I gk; rk ns I drk gA

I gk; rk&
3- /; ku dñhr djus ea f'k{k d ckydka dks i fjr dj ds ml gavi us/; ku dks i kB; fo"k i j
dñhr djus ea I gk; rk ns I drk gA

3- : fp dk fodkl & f'k{k d i j .kk dk iz kx dj ds ckydka ea adk; Z; k v/; ; u ds i fr
: fp dk fodkl dj I drk gA bl izdkj og muds fy; s kku
i klr djus dk dk; Z I jy cuk I drk gA

4- vuqkkl u dh Hkkouk
dk fodkl & f'k{k d ckydka dks vPNs dk; Z djus ds fy; si fjr dj I drk gA
bl izdkj og muds vuqkkl u dh Hkkouk dk fodkl djus
vuqkkl ughurk gh I eL; k dk I ek/kku dj I drk gA

5- I kekf'td xqkka
dk fodkl & f'k{k d ckydka dks I kekf't; d dk; k ea Hkkx yus ds fy; si fjr
dj ds muea I kekf't; d Hkkouk vkSj I kekf'td xqkka dk fodkl
dj I drk gA bl izdkj og mudh I ekt ea vPNs vkSj mi ; kx
I nL; cuus dk i f'k{k .k ns I drk gA I fki eage dg I drsgd
fd vfhki j .kk f'k{k d i fØ; k dk e[; vk/kkj vkSj I h[kus ea, s k
'k fDr' kkyh I k/ku gS ftl dk iz kx dj ds f'k{k d ckydka dks
mudsl k/; rd igpk I drk gA vkSj muds 0; ogkj eaok Nuh;
i fjr u yk I drk gA

i zu 1- pfj= fuekZk ea vfhki j .kk fdl izdkj I gk; d gA

i zu 2- vfhki j .kk ds }kjk ckydka ea vuqkkl u dh Hkkouk dk fodkl ds sfd; k tkrk gS

1-3 I h[kus ea vfhki j .kk dk fof/k; k; &

- 1- : fp & ; g ij .kk inku djus dh igyh fof/k gA bl fy; si <trs l e; f'k{k d dks ckydka dh i k B ds ifr : fp tkr djuk pfg; A
- 2- I Qyrk & ij .kk inku djus dh ni jh fof/k I Qyrk gA f'k{k d dks geskk gh ; g iz Ru djuk pfg; sfd ml s Nk= geskk I Qyrk i klr dj I dA
- 3- ifr}furrk & ij .kk dh rhl jh fof/k gA ckydka ea ifr}furrk dh Hkkouk tkr djuk vr% f'k{k d dks Nkka ea geskk LoLFk ifr}furrk dh tkr djuk pfg; A
- 4- I kefgd dk; Z & ij .kk inku djus dh p k fkh fof/k gA ckydka dks I kefgd dk; kA ea Hkkx yus ds fy; si k Rl kgr djuk A D; kAd bl i z k j ds dk; kA ea ckydka dks cgr gh vkuan vkrk gA
- 5- izk k & ij .kk inku djus dh i k poh fof/k gS ckydka dh izk k djuk A vr% f'k{k d dks mfpr vol j ka ij ckydka ds vPNs dk; kA dh izk k djuh pfg; A
- 6- vko'; drk dk Kku & ij .kk inku djus dh NBh fof/k gS ckydka dks I h[k s t kusokys dk; kA dh vko'; drk dk Kku djuk A vr% fd l h dk; Z dks djokus ds i w Z f'k{k d dks ckydka dks ; g crk n s k pfg; sfd og dk; Z mudh vko'; drk vka dks i w k z d j s k A
- 7- ifj. ke dk Kku & ij .kk inku djus dh I kroh fof/k gS ckydka dks i k B; fo" k; ea ifj fpr djuk A vr% ml dk f'k{k. k djus ds i w Z v/; ki d dks ckydka dks ; g crk n s k pfg, fd ml dks i < kusl sosfd l h i z k j yk Hkkf l or g k A
- 8- [ky fof/k dk iz kx & [ky fof/k } k j f'k{k k inku djuk ij .kk dh vkBoha fof/k gA vr% f'k{k d dks [ky fof/k dk iz kx djds ckydka dks f'k{k n s h pfg, A ; g fof/k Nk/s c Pps ds fy; s fo' k s k mi ; k s x gA
- 9- I keftd dk; kA ea Hkkx I keftd dk; kA ea Hkkx yus dk vol j inku djuk ij .kk n s d h uohu fof/k gA ; svol j mudk svk Rel Eeku vkj I keftd ifr" Bk i klr djuseal gk; rk nrsgA vr% Nk= vi us dk; Z dks vkj v f e k d m R l k g I s d j r s g A
- 10- d{k dk okrkoj .k & d{k ea okrkoj .k dks f'k{k. k ds vu p h y cukuk ij .kk inku djus dh v l r fof/k gA b f r g k l dk I Qy f'k{k. k b f r g k l d{k ear Fkk fo Kku dk f'k{k. k fo Kku d{k eagh gks I drk gA vr% f'k{k d dks vi uh d{k ea okrkoj .k dks fo" k; ds vu p h y gh cukuk pfg, A

i zu 1- I h[kus ea vfhki j .kk dh fof/k; ka ds uke fyf[k, A

i zu 2- [ky fof/k dks l e> kb, A

I kjlak

I h[kuk &

euf; dh I h[kusdh if0; k thou i ; Dr pyrh jgrh gA if' k{k.k , oavuttko ds }kjk 0; ogkj ea i fjorzu dks I h[kuk dgrsgA

I h[kus ds fu; e & ¼½ vH; kl dk fu; e ½½ i Hkko dk fu; e ¾¾ rRi jr k dk fu; eA

I h[kus ds fl) kar & ¼½ iz kl , oa Hkny dk fl) kar ½½ I u» dk fl) kar ¾¾ I Ec) i frf0; k dk fl) karA

I h[kus dks iHkfor djus okys rRo vk; ij Fkdku] fo"K; oLrqdksnksgjkk] cf)] fo"K; oLrqdk Lo: i I h[kusea 'kkjhfjd rRo] ij .kk vkfn gA

I kjlak

vfHki j .kk

vfHk & vfHki j .kk , d , d h vkUrfjd 'kfDr gS tks fdl h dk; Z dks djus vkj vi us y{; dks i kr djus ds fy; s 0; fDr dks geskk i s jr djrh jgrh gA

ij.kk ds idkj & ¼½ I dkj kRed ½½ udkj kRedA

I h[kus ea vfHki j .kk & ckyd ds0; ogkj ea i fjorzu vkrk gS pfj= fuezk eaenn feyrkh gS /; ku dSunr djusea l gk; rk feyrh gS ekuf l fodkl gkrk gS i <usea: fp c<rh gS vuqkl u dh Hkkouk dk fodkl gkrk gS rFkk l keftd xqkka dk fodkl gkrk gA

vfHki j .kk dh fof/k; ka & vfHki j .kk dh nl fof/k; ka gS & os gS: fp l Qyrk] if) flnrk] l kefgd dk; I iz ka kj vko'; drk dk Kku] ij .kke dk Kku] [ky fof/k dk iz ksx] l keftd dk; ka ea Hkkx yuk rFkk d{kk dk okrkoj .ka

vre ijh{k.k izu

ukv & fuEu izuka dksfcuk mYkj l dr ns[ksy dhft; srFkk mYkj dth l sfeykdj vki Lo; abudk eV; kadu dhft; A budsmYkj gekjsdk; ky; eaew; kadu grqer Hkft , A

fucVkkRed izu 1- I h[kusea vfHki j .kk dsegRo dks Li "V dhft , A 250 'kCnka ea

y?mYkj; izu 2- fdl h ifl) eukokkfud dh ifjHkk"kk dsvk/kj ij I h[kusdk vfZLi "V dhft; s 60 'kCnka ea

oLrfu"B izu 3- uhpsv vkj c LrEHk fn; sgSftudh fo"K; oLrq0; ofLFkr ughagA vkt LrEHk eafn; sx; sfodyi dk l gh l Ecu/k c LrEHk eafn; sx; sfodyi dk l gh l Ecu/k c LrEHk l s<rdj okD; ij k dfj; A

v

- 1- I h[kusdk fl) kar iz kl , oahkoy
- 2- y{; dks i klr djusdsfy; s i fj r djus
- 3- I h[kusdk I » dk fl) kar
- 4- I Ecl/k i frfØ; k dk fl) kar
- 5- 0; ogkj dsmlur i f jorú dks

c

- 1- dkgyj I s I æf/kr gA
- 2- I h[kuk dgrs gA
- 3- i kyka I s I æf/kr gA
- 4- vfiki.j.kk dgrs gA
- 5- FkkuZMkbd I s I æf/kr gA

míkj & l dr

- izu 1- nš[k; § [k.M vfiki.j.kk ds vlr xlr 'kh"kd I h[kusea vfiki.j.kk dk egRoA
- izu 2- nš[k; § [k.M I h[kuk vkš ml dk vFkA
- izu 3-
- 1- I h[kusdk fl) kar iz kl , oahkoy FkkuZMkbd I s I æf/kr gA
 - 2- y{; dks i klr djusdsfy; s i fj r djusokyh vkrfjd 'kfr dks vfiki.j.kk dgrs gA
 - 3- I h[kusdk I » fl) kar dkgyj I s I Ecl/kr gA
 - 4- I Ec) i frfØ; k dk fl) kar i kyka I s I Ecl/kr gA
 - 5- 0; ogkj dsmlur i f jorú dks I h[kuk dgrs gA

vH; kl i zu

i kB Øekd 1 l s5 rd	fo"K; %f'k{kk eukfoKku
Nk= dk uke %----- i zu i =	i wkkd & 25
Nk= dk i ath; u Øekd	dy i klrkd
	eW; kadu drkz ds gLrk-
	uke , oairk &-----

ukv & bl izuka dsmYkj fy[kdj vKlrfjd eW; kadu ds l e; l EcfU/kr l LFkk ea i Lr r
 djA blgae. My dk; kY; ea Hkst us dh vko'; drk ugha gA

i zu Øekd 1 l s3 rd vfr y?kYkjh; i zu gB budsmYkj vf/kdre 25 'kOnka eafn, x,
 fjDr LFkk ea fyf[k, A

i zu 1- f'k{kk eukfoKku ds {ks= eavkus okys oxkZ ds uke fyf[k, A 2 vad eW; kadu drkz dh
 fVli .kh

mRrj& _____

f'k{kk eukfoKku ds {ks= eavkus okys oxZ fuEukuq kj gA &

¼½ **fo | kfkZ &** Nk= ds usrd] l kAn; kRed 'kkjhfd] ekuf l d vkj

½½ **vf/kdx e i fØ; k &** bl ea; g Kkr fd; k tkrk gSfd tc ckyd vf/kxd i fØ; k
 djrk rc ml ds vad ea dka l h i frfØ; k gkrh gA

¾½ **vf/lxe i fjfLFkr; k &** f'k{kk euk ds jks ea bl i fjfLFkr; ka dk v/; ; u
 fd; k tkrk gS tks i R; {k vfo i jkSk : i l s vf/lxe dks i Hkfor djrs gA

i zu 2- oákkuØe dks Li "V djus gsq2 i fjHk"kk fyf[k, A 2 vad

mYkj & _____

¼½ tEi Mb j & ^vfHkHkkodka dh 'kkjhfd rFkk ekuf l d fof'k"Vrkvka dk LFkkukarj .k
 oákkuØe gA**

½½ oqoFkZ & ^oákkuØe eamu l Hkh ckrka dk l ekoš k gk tkrk gS tks thou ds l e; l s
 ugha vfi rq xekZkku ds l e; l s tle l syxHkx ukSekg i wZ l sfo | eku jgrh gA**

i/zu 3- f'k{kk ds; kx nku nsusokyh I hFlkvka dsuke fyf[k, A

mÿkj & _____

¼½ i fjokj & f[kyk{nsusk} Hkæ.k djok; k] ftKkl k dks'kar djuk] dgkuh I ukuk] dfork I ukuk vkfnA

½½ fo |ky; & [ksy i d'fÿk dsmi; kx I sf'k{kk nsuk} fo |ky; dsf'k{kd; kx;} i f'kf{kr} 'kkf{nd] n; ky] vkd"kd 0; fDrRo ds/kuh vks] vuøuh gkuk pkfg, A

¾½ I ekt & ^I ekt ckyd dh [kyh i qrd g\$ og tks dN I ekt eanf{krk gSml dk vuøj.k djrk gA

i/zu Ø- 4 , oa5 vdkoakyh y?kÿkj; i/zu gÿ budsmÿkj i/zu kdsBhd uhpsfn, tkuk gA vf/kdre 'kCn I q; k 50 gA

i/zu Ø- 1 I h[kus ds fu; eka dh 0; k[; k dhft , A 3 vad

mÿkj & I h[kus ds rhu fu; e gA

¼½ vH; kl dk fu; e& bl smi; kx vks] vuq; kx dk fu; e Hkh dgk tkrk g\$; g fu; e eut; , oa tkuojka ij iR; d i fjfLFkr; ka ea ykxwgkrk gA

½½ i Hko dk fu; e& bl fu; e dsvarxR 0; fDr }kjk I q[kdkjd fØ; k nksjjkbZ tkrh g\$ ft I I sog I h[k yrk g\$ tcf d"V in fØ; k dksNkMusdh p\$Vk djrk gA bl fy, bl snM o iq Ldkj dk fu; e dgrs gA

¾½ rRijrk dk fu; e& ft I s I h[kus ds fy; s rRij jgrk gA ml s I h[k yrk gA

i/zu 5- Learning = Head + Heart I ehdj.k dh 0; k[; k dhft , A

mÿkj & _____

I h[kus l s0; fDr dseflrd] gkfk , oaàn; dk l efpr fodkl gkrk g&

izu 6- 6 , oa7 pkj v&kaokysy?k&kjh; izu g& budsmÿkj fu/k&zjr LFku eavf/kdre
75 'kCnka eanhft , A

izu 6- Li "V dhft , ^vo/kku , oa: fp , d gh fl Ddsdsnks igywg& ** 4 v&d

jkw egkn; dsvu& kj & vo/kku , oa: fp , d gh fl Ddsdsnks igywg& ; fn : fp
gr&qdkbz0; fDr fdl h oLrqij viuk vo/kku dsUnr dj i krk gSrksogh vo/kku ds
dkj .k Hkh dbz oLrqka eamudh : fp mRi lu gks tkrh g&

izu 7- Lefr dsfofHku v&ka dsuke crkb, A 4 v&d

mÿkj& Lefr dsfofHku i &dkj v&d fuEuku& kj g&

¼½ vf/kxe

½½ /kkj .k

¾½ i R; kLej .k

¾¾ igpku

izu 8- 8 fucl/k&Red izu g& bl eafodYi Hkh fn; k x; k g& vf/kdre 'kCn l hek 150
j[kh xbz g& bl izu ds mÿkj gr&qvko'; drku& kj vfrfjDr i "B yxko&

izu 8- -----

i = kpkj i kB; Øe

ek/; fed f'k{k e.My] e/; i nš k]
Hkki ky

¼kj k I ok/kdkj I jf{kr½

fMlykek bu ,T; qšku
¼}rh; o"½

izu i= I Ire~

f'k{k euksoKku
iB I ;k 1 I s5

i=kpkj iB; Øe
ek;/fed f'k{k e.My e-ç-] Hki ky
 ¼kjk I ok/kdkj I jf{kr½
 fMlyek bu ,T; qđku ¼}rh; o"½
 izu i= & I re~

fo"k; & f'k{k euksoKku
 mi fo"k; & 0; fDrRo

iB Øekd & 6

- 1- vFkz , oa izdkj
- 2- I rfyR 0; fDrRo dh fo'kškrk, a
- 3- i Hkfor djusokys dkjd
- 4- 0; fDrRo eki u dh izkš .k fof/k; k;

fi z; Nk=k/; ki d]

i wZ iB eavki iDrR; ka, oaf'k{k eamudksmi ; kšrk dsckjseav/; ; u dj ppsgA
 iLr r iB ea ge 0; fDrRo dk vFkz ifjHk'kk] izdkj , oa 0; fDrRo dk vFkz ifjHk'kk] izdkj , oa
 0; fDrRo dh fo'kškrk, a, oaml si Hkfor djusokys rR; ka dk , oa 0; fDrRoeki u dk v/; ; u djæA
 vkbz; s ge vi us v/; ; uØe ea vkxs c<A

2
mi&bdkbz & 1
0; fDrRo

vFkZ ,oa izkj &

f'k{kk dk y{; 0; fDrRo dk l okxh.k fodkl djuk gA vr% f'k{kk eukfoKku ea 0; fDrRo dsv/; ; u dk fo'kSk egRo gA 0; fDrRo ! 'kCn vaxst:h ds i l LufyVh (Personality) 'kCn dk i ; kZ; gA i l LufyVh 'kCn yfVu 'kCn i l kZuk (Persona) l sfy; k x; k gSft l dk vFkZ cká vkoj.k yxk; k tkrk FkA i jUrqeukfoKku ea 0; fDrRo dk vFkZ 0; fDr ds : i ea , oqxqk nksuka l s gA n'ku ea 0; fDrRo dk vkUrfd rRo tho gA 0; fDrRo dkbz fLFkj voLFk u gkdj , d xfr'khy l ep; gA

ifjHk'k, a &

- 1- ^0; fDrRo l ekt }kjk ekU; rFk vekU; xqkka dk l rgyu gA** & jD+ jkUd
- 2- ^0; fDrRo ds l Ei wkZ 0; ogkj] i freku vkj bl dh fo'kSkrvka ds; kx dksvfHk0; Dr djrk gA** & fcxgkUV
- 3- ^0; fDrRo 0; fDr dk l Ei wkZ 0; ogkj] ekuf l d l xBu gS tks ml ds fodkl dh fdl h Hkh voLFk ea gsrk gA** & ckjs

bl izkj ds 0; fDr : i] xqk] iDrR; k] {kerkva vkfn dk l xBu gA vr% l fki ea 0; fDr ds 0; ogkj k] : fp; k] {kerkva vkfn cká , oa vkUrfd y{k.k. kka ds i frekuka dk l exz l dfyr : i gA

izkj &

0; fDr dk oxhZj.k vuD izkj l sfD; k x; k gA i jUrqfuEukfdr rhu oxhZj.k i eDk gS

- 1- 'kjhj jpuk izkj (Constitutional Type)
- 2- l ekp 'kkL=h; izkj (Sociological Type)
- 3- eukokfud izkj (Psychological)

1- 'kjhj jpuk izdkj

Øpuj us 'kjhj jpuk ds vk/kkj ij 0; fDrRo ds rhu izdkj crk; sgA

¼½ eðlmydk; &

ostks 'kfdroku gkrsgsvkš bPNkuđ kj 0; oLFkki u dj yrsgA dk; Zea: fp yrsgsvkš fpłrk de djrs gA

½½ yEcdk; &

bl izdkj ds 0; fDr yEcs vkš i rys gkrsgA 0; ogkj I kekl; gkrk gA

¼ ½ xkydk; &

bl izdkj ds 0; fDr etcir] xky rFkk fBxus gkrsgA vkš feyul kj gkrsgA

2- Iekt'kkL=h izdkj &

Lixj us Iekt'kkL=h; vk/kkj ij 0; fDrRo ds N% izdkj crk; sgA

(i) I Š kfrd & bl izdkj dk 0; fDr 0; ogkj dh višk fl) klr ij vf/kd cy nrk gA nk'kud bl h Jskh ds gkrsgA

(ii) vkfFkd & bl izdkj ds 0; fDr iR; d ckr dks vkfFkd n"V I seW; kadu djrk gA ykHk ij fo'ksk /; ku j [krk gA

(iii) I keftd & bl izdkj dk 0; fDr n; k] iæ] I gkufkir eafo'okl j [krk gA Iekt ds dY; k.k ds fy, I kpuk gA

(iv) jktuhfrd & bl izdkj dk 0; fDr I Rrk] i Hkqo , oa fu; æ.k ea fo'okl j [krk gS vk'okl u nsuk vkš i firZu gkus ij ; fDr; fDr dj .k n'kkZ nsuk] budh fo'kskrk gkrh gA

(v) /kfeđ & bl izdkj dk 0; fDr vk/; kfred bZoj dk mi kl d , oa/keZ eafo'okl j [kus okyk gkrk gA

(vi) dykRed & bl Jskh ds 0; fDr; kadk : >ku dyk dh vkš gkrk gS, oabueal kñ; bku dh {kerk gkrh gA

3- eukokkfud izkj &

tq ds vuq kj & eukokkfud vk/kkj ij 0; fDrRo nks izkj ds gkrs gA &

(i) vUre[kh 0; fDrRo

(ii) cfge[kh 0; fDrRo

(i) **vUre[kh 0; fDrRo**

bl 0; fDrRo dk fodkl ckg; : i ea u gkdj vkrfjd : i ea gkrk gA bl ea y{k.k Lohko] vkr] vfhkofRr; ka v[vU; pkyd 1/2 ckg; : i ea izV ugha gkrs gA bl fy; s bl s vUre[kh dgrs gA

(ii) **cfge[kh 0; fDrRo &**

bl izkj ds 0; fDr; ka dk > pko ckg; rRokadh v[gkrk gA mudsfopkj , oahkkoukva ea Li "V fplru gkrk gS rFkk oscgr v[kuh l s l ekt ea vi uk LFkku cuk yrs gA

ikBxr & izu

iz 1 0; fDrRo ds vFkZ dks Li "V d jrs gq s dkbZ , d i fjHkk"kk fyf[k, A

iz 2 0; fDrRo ds izkj ka dk o.ku dhft, A

mi&bdkbZ & 2

I Urfyr 0; fDrRo dh fo'kSkrrk, a

1- **vRe pruk &**

; gh I rfy 0; fDrRo dh ; g fo'kSkrrk gS ft l ds dkj .k euq; I Hkh tho/kkj; ka ea l oJ'SB gS D; khd i 'kq/ka ea vRe pruk ugha gkrh gA

2- **I kekftdrk &**

I kekftdrk vFkZ- l ekt l stMk gkukA l ekt ds iFkd ekuo ; k mudsvfLrRo dh dYi uk ugha dh tk l drhA bl l s vRepruk dk fodkl gkrk gA

3- I keaL; rk &

0; fDr dks vi us vkl ikl ,oa I ekt ds clg; okrkoj.k ,oa Lo; a ds vklrfjd thou ds okrkoj.k I s I keaL; djuk i MæK gA bl ds dkj.k ml ds 0; ogkj ea i fjozu gkrk jgrk gA

vr% I keaL; rk Hkh I rfy 0; fDrRo dk , d egROI wZ vak gA

4- funt'kr y{; i klr &

; g 0; fDrRo dh pkskh fo' kSkrk gA ekuo ds 0; ogkj dk I nD , d mnas; gkrk gA ; g I nD fdl h y{; dh i klr dsfy, i Lrko jgrk gA

5- n<+ bPNk 'kDr &

n<+ bPNk & 'kDr 0; fDr dh , d egROI wZ fo' kSkrk gA ; gh 'kDr 0; fDr] dks thou dh dfBukb; ka , oa fo"ke i fjLFkr; ka ea vi us 0; fDrRo dks mR—"V cukus dh {kerk i nku djrh gA

6- 'kkjhfjd o ekufi d LokLF; &

euq; & euk'kkjhfjd i k.kh gS ; g 0; fDrRo dh NBoha fo' kSkrk gA 'kkjhfjd , oa ekufi d LokLF; gkuk vr; Ur vko'; d gA

7- , drk , oa , dh dj.k &

0; fDrRo dk dkbZ rRo vdsyk dk; Z ugha dj I drk gA 0; fDrRo ds rRo gS 'kkjhfjd] ekufi d] ufrd] I keftd I dskRed vkfnA bu I Hkh rRoka ea , drk ; k , dh dj.k jguk pkg, A

8- fodkl dh fujUrjrk &

; g 0; fDrRo dh egROI wZ fo' kSkrk gA 0; fDrRo ds fodkl ea dHkh fLFkrk ugha vkrhA tS & tS s0; fDr ds dk; k fopkj k vutko fLFkr; ka vkfn ea i fjozu gkrk tkrk gS ml ds 0; fDrRo ds: i ea Hkh i fjozu gkrk tkrk gA

i kBr izu

iz 1 I rfy 0; fDrRo I sD; k I e>rs gA \

iz 2 I rfy 0; fDrRo dh fo' kSkrk, afyf[k, A

kyd ds vufpr fodkl dk iHkko ml ds0; fDrRo ij iMrk gA 0; fDrRo fuf'pr , oafpj LFkbbZ ugha gA 0; fDrRo ds fodkl ea ukuk idkj ds iHkko 0; fDr ds Åij iMrga bueal sdñ iæ[k bl idkj gS&

1- 'kkjhjd rRo &

'kkjhjd rRoka ij oåkkuøe dk vR; f/kd iHkko iMrk gA 'kkjhjd rRo lsvk'k; : i&jæ] 'kkjhjd xBu] Hkkj] Åpkb] ok.kh] Loj vkfn lsgA

2- ekufld rRo &

bl ds vUrxr cñ)] dYiuk iR; {khdj.k] rdZ kfDr] fu.kz; 'kfDr rFk Lefr vkfn rRoka dh x.kuk dh tkrh gA bueacñ) dk egRo lclsvf/kd gA

3- lØsxd rRo &

lØs Hkh vR; Ur egroi wZ dkjd gS tks 0; fDr dks iHkfor djrk gA mnkl , oafujk'kkoknh 0; fDr dh ryuk eagd e[k] iñ lufpr , oal dkjRed lkp okys 0; fDr l oZ= il n fd, tkrs gA lØsxd rRo ckg; okrkoj.k , oavUR; %L=koh xFk; ka l s iHkfor gks gA

4- fyx &

fyx dk iHkko 0; fDrRo ij iMrk gA

5- oåkkuøe &

oåkkuøe ea ckyd dks Luk; qe.My ewy iDrR; ka l keU; iDrR; kj lØs] ufydkg hu xFk; kñ cñ)] dk; {kerk] vUrfjd LoHko vkfn dkjd 0; fDrRo dks iHkfor djrs gA

6- okrkoj.k &

0; fDrRo dks iHkfor djus okys dkjd ka ea okrkoj.k egroi wZ gA vkkcuZ vjS fuedk ds vud kj 0; fDrRo ds fuekZk ea okrkoj.k dh mišk dh tk l drh gA

ie[k idkj &

¼½ ifjokj dk okrkoj.k &

ifjokj ea ckyd dk LFku ekrk&fi rk ds l ckk?kj ds vU; l nL; ka ds l kFk l Ecl/k jgu&l gu vkfn ckyd ds 0; fDrRo dks iHkfor djrs gA bl fy, ifjokj dk okrkoj.k l rfyrgkuk pkfg, A

¼½ fo | ky; dk okrkoj.k &

?kj l sckgj fo | ky; eackyd dk l EclU/k f' k{kdka rFkk vU; l kFk; ka l sgksrk gA
vr%ckyd ds l eipr fodkl dsfy, 'kkyk dk okrkoj.k' f' k{kk i n] i j . kknk; h]
LoLFk fpUrk d"kd , oa vkn' kZ gksuk plfg, A

¼ ½ l lekt d , oa l k—frd okrkoj.k &

ckyd dk ftl l ekt eafodkl gksrk gSrnuq i ml dk i R; {k , oa i j k k i Hkko
ml ds0; fDrRo i j Hkh i Mrk gA 0; fDrRo i j l k—frd i Hkko Hkh l okZ/kd i k; k
tkrk gA

iBxr izu

iz 1 0; fDrRo dks i Hkfor djus okys dkj dka ds uke fyf [k, A

iz 2 'kkj hfjd , oa ekuf l d rRo dk ckyd ds0; fDrRo i j D; k i Hkko i Mrk gA

mi bdkZ & 4

0; fDrRo dks eki uk ; k fu/kkZjr djuk , d dfBu dk; Z gA i j kus l e; ea d i ky fo | k]
vk—frfo | k] vky [k fo | k] gLrj; [kk vkfn l k/kuka l s0; fDrRo eki u fd; k tkrk Fkk] i j Urq vkt
0; fDrRo eki u dsfy, eukokkfud vU; fof/k; ka dk iz kx fd; k tkus yxk gA

eq; : i l s0; fDrRo eki u dh rhu fof/k; ka gS &

¼½ 0; fDrxr fof/k

½½ oLrfu"B fof/k

¾½ i {ki h fof/k

4- 0; fDrxr fof/k &

bl fof/k ea0; fDrxr l EclU/kh l puk rks0; fDr l s gh Lo; a y s s gA ; k l EcfU/k; ka l s Hkh i k l r
djrs gA

¼½ thoudFlk ;k ml dk Lo;a dk bfrgkl &

bl fof/k ea0; fDr ds0; fDrRo dks dñ 'kñkZkaeaack/dj ml 0; fDr dks vi uk
0; fDrxr bfrgkl fy[kus dks dgk tkrk gA bl l sdñ fuf'pr fu"d"z fudkys
tk l drsgA ijUrqbl eadfbukbZ; g gSfd Hkoyusdsdkj .k dñ egROI wkz rF; ka
dk l ekošk bl eajg tkrk gA

¼½ 0; fDrxr bfrgkl &

bl fof/k eaclyd ds okrkoj .k , oa oákkuxr rRoka dk v/; ; u djrs gA tks
clyd ds thou ij iHkko Mkyrs gA bl fof/k dks ik; %eukSpfdRI d vi ukrs
gA

¼½ l k{kkRdkj fof/k &

bl fof/k eaeukoKkfud 0; fDr l sl k{kkRdkj djrk gA l kFk&l kFk og vfuok; Z
l puvkva dk vdu Hkh djrk tkrk gA 0; fDr eafo'okl mRi lu fd; k tkrk gS
ftl l sog l k{kkRdkj ea l fØ; l g; kx nA bl izdkj iklr l puk, a0; fDr dh
0; fDrRo l eadh fo'kSkrvka dks l e>us , oa fu.kz djus ea l gk; d gkrh gA

¼½ vfHkKod izukoyh &

bl fof/k ea , d izukoyh dk fueZk dj 0; fDr l sLo; aHkj us dk vugkšk fd; k
tkrk gA izukoyh fHkUu&fHkUu izdkj dh gkrh gA

bl izukoyh eamRrj l keU; r%gk; ; k uk ea iklr fd, tkrsgA bl fof/k l s
ge 0; fDr o fofHkUu l kp dk irk yxk l drsgA ; g fof/k cMh mi ; kxh , oa
fo'ol uh; gA

0; fDrxr fof/k eacgr l snkšk Hkh gA dñ bl izdkj gS&

- (i) ; sfo"k; xr gkrsgA
- (ii) ; svfo'ol uh; gkrsgA
- (iii) buea oŠkrk de gkrh gA
- (iv) ; spru eflr"d dh ckraLi"V djrh gA

2- oLrfu" B fof/k &

; sfof/k; ka dsckg; 0; ogkj ij fuHkj jgrh gA ; soKkfud gkrh gS, oabueaoLrfu"Brk gkrh gA bu fof/k; ka ea i æ[k gS &

¼½ fu; fer fujh{k.k

¼½ 0; fDrxr xqkka dk eV; fu/kkj .k

¼ ½ 'kkjhfd ifjorZ

¼½ ekS[kd 0; ogkj }kjk

3- i{kjh fof/k %

0; fDrRo dh oLrfu" B ij h{kkvka dh l cl scMh deh ; g gSfd ; g 0; fDrRo ds vpru eu dk v/; ; u ughadjrhA iR; d 0; fDr ea ij .kk, j bPNk, j #fp] l øx] fo'okl vkfn gkrsgA tksokLro eafn[kkbZ ugha nrs gA bu l Hkh dk l Ecu/k l h/kk vopru eu l s gkrk gA

i{kj .k fof/k &

, d idkj dh ifØ; k gS ftl ea 0; fDr vi uh nch gpZ bPNkvka dkS fdl h ubZ oLrq dh vkj ifjofrZ dj idV djrk gA

i{kjh i fof/k; ka dh fuEu fo'krk, a gkrh gS %

- (i) ftl oLrq dks mRstuk ds: i eayrs gS vLi "V vkj fcuk i gpkuh gpZ gkrh gA bl fØ; k l sm l dk l gh 0; fDrRo l keus vk tkrk gA
- (ii) bl fof/k l seukKkfud l R; ij vf/kd cy fn; k tkrk gA
- (iii) bu fof/k; ka ds nq i ; kx dh l Hkkouk Hkh cuh jgrh gA ; g eukKkfud Kku ea ck/kd Hkh gks l drh gA

izk i{k fof/k; k %

1- jk kdZ ijh{k	2- FkVd , i j l s l u ijh{k
3- lyVdfud	4- 'kn l kgp; Z ijh{k
5- fp= l kgp; Z ijh{k	6- vfkuo&n'kz ijh{k

jk kd ijh{k &

gjesu jk kd ds }kj k cukbz xbz bl ijh{k fof/k ea l Qn@jachu dkxt ij L; kgh ds /kcs fxjkj fofkdu vk-fr; ka%0% dsfo" k; ka dks, d gh l e; ij , d gh fp= fn[kkrs gsvk izu inrs gA

bl ijh{k dh fo'ol uh; rk dks Kkr djus dsfy, yxkrkj 6 l s 12 ekg rd nrs gA

FkVd , i j l s l ijh{k &

; g fp= dgkuh ijh{k fof/k gA bl eafp= dh J[kyk fo" k; ka dksfn [k; k tkrk gsvk ml ds vk/kj ij dgkuh cukus dks dgk tkrk gA ; g fof/k cgr mi ; kxh g ijUrq eV; ka du dh 'k) rk l inX/k kuh jgrh gA

bl izkj 0; fDrRo fu/kj .k dh ; sfof/k; ka 0; fDr ds 0; fDrRo dsckjseal puk rksnrh g ijUrq buds iz kx eacM l ko/kkuh dh vko' ; drk gsrh gsrkd mudh oBkrk , oaf'ol uh; rk kuh jgA

ikBxr izu

iz 1 0; fDrxr eki u dh fof/k; ka ds uke fyf [k, A

iz 2 0; fDrRo eki u dh i{k h fof/k dk o.kz dhft , A

l kjk k

0; fDrRo l ekt }kj k ekJ; rFk veku; xqka dk l a Dr gA

0; fDrRo idkj &

¼½ 'kjhj jpuk idkj ½½ I ekt'kkL=h; idkj ⅔½ eukKkfud idkjA

I rfyR 0; fDrRo dh fo'kkrk,a &

¼½ vRRepruk ½½ I kekftdrk ⅓½ I keatL; rk ¼½ funf'kr y{; i kflr ⅕½ n<bPNk 'kDr
⅙½ 'kkjhjd o ekufi d LokLF; ⅗½ , drk , oa , dhjd .k ⅘½ fodkl dh fujrjrk

0; fDrRo dks iHfor djus okys rRo &

¼½ 'kkjhjd rRo ½½ ekufi d rRo ⅓½ I kofxd rRo ¼½ fya ⅕½ oakkuøe ⅙½ okrkj .k

0; fDrRo eki u dh fof/k; la &

¼½ 0; fDxr fof/k ½½ oLrfu"B fof/k ⅓½ i {ki h fof/k

vRe ijh{k.k izu

egRo iwZ Vhi ¼½

fuEu izuka dksfcuk mRrj] dth ns[ksgy dhft , rFkk ckn eamRrj dth I sfeyku dj Lo; a
eW; kdu dhft, A

**izu 1 fuEu I kj.kh ea , d vj eukKkfud dsuke rFk nrjh vj ijHk'k,a nh xbZ
gA nksa dk feykudj I gh tkM; la cukb;s &**

eukKkfud ijHk'k,a &

1- foxglr	1- 0; fDr }kjk eku; xqkka dk I rgyu gA
2- jDI d	2- 0; fDrRo dk I Ei wZekufi d I xBu g} tkml dsfodkl dh
fdI h Hkh voLFkk eagrk gA
3- okj.s	3- 0; fDrRo , d 0; fDr ds I Ei wZ 0; ogkj ifreku vj bl dh
fo'kkrkvka ds ; kx; dks vfHk0; Dr djrk gA

izu 2 fDr LFku dh ifrz dft, &

- 1/1 1/2 jks kkdZ i jh{kk eki -----i fof/k }kjk djrh gA
- 1/2 1/2 0; fDrRo dsl ekt' kkl=h; vk/kkj ij -----ea -----i dki crk; sgA
- 1/3 1/2 dpuj us -----vk/kkj ij 0; fDrRo ds -----i dki crk; sgA
- 1/4 1/2 eukokkfud vk/kkj ij -----us0; fDrRo ds -----i dki crk; sgA
- 1/5 1/2 eq; : i l s0; fDrRo eki u dh -----fof/k; ka gA

izu 3 gk@ugha ea mRrj nft, &

- (i) 0; fDrRo eki u dsfy, i{ki h fof/k; ka l cl s vf/kd egRo i wkZ gA gk@ugha
- (ii) jks kkdZ i jh{kk ea 100 L; kgh ds /kCcs iz kx fd; s tkrsgA gk@ugha
- (iii) i l kzk 'kCn ysvu Hkk"kk l sfy; k x; k gA gk@ugha
- (iv) eukokkfud vk/kkj ij 0; fDrRo dk oxhbj.k dpuj usfd; k gA gk@ugha

izu 4 0; fDrRo dk vFZ ml dk lrfyr fodkl ml siMfor djusokysrRo ,oa0; fDrRo ekiu ij l{kr idk'k Mfy,A

izu 1 ¼1½-----¼3½
 ½2½-----½1½
 ½3½-----½2½

izu 2 ¼1½ i{kfi fof/k
 ½2½ Li xj@N%
 ½3½ 'kjhj jpuk@rhu
 ½4½ tϕ@nks
 ½5½ rhu

izu 3 (i) gk
 (ii) ugha
 (iii) gk
 (iv) gk

i=kpkj iB; Øe
ek;/fed f'k{k e.My e-ç-] Hki ky
¼kjk I ok/kdkj I jf{kr½
fMlyek bu ,T; dšku ¼}rh; o"½
ižu i= & I re~

fo"k; & f'k{k euksoKku iB I ;k & 7
 mi fo"k; & 1- 0; fDrRo fofHkurk,a ,oa mudk 'k{k d egRo
 2- 0; ogkjr I eL;k,a & idkj] dkj.k funkurRed ,oa I dkjRed I qko

iLrkouk

fi z; Nk=@Nk=kj

vHkh rd vki usf'k{k euksoKku ds vUrxZr fofHkuu idkj ds 0; fDrRokadk v/; ; u fd; k gA vki us
 I e> fy; k gSfd 0; fDr fo'kSk dh 'kkjhfd] ekufI d ,oa I dskRed foy{k.k.krvka dk fo'kSk LFku
 gA iR; d 0; fDr viuscpu I sgh vius ifjokj ds InL; ka }kjk fofHkuu vknrk 0; ogkj rFkk
 dksyka ea dN u dN if'k{k.k ikr djrk gA vk; qdsc<us ds I kFk og fo|ky; ,oa I ekt }kjk
 Hkh vud idkj I sif'kf{kr fd; k tkrk gA fdUrqvki Lo; a; g ikrsgfd dkbZ Hkh nks 0; fDr u
 dny 'kkjhfd xBu ea vfi r q'kkjhfd ,oa ekufI d {kerkva ea , d I eku ugha gkrA ; g Hkh
 vko' ; d ugha fd mudh #fp; ka ,oa I h[kus dh {kerk ea dkbZ I ekrk i kbZ tk, } ; g xqk muds

0; fDrxr xqk gkrsgårFkk bu xqkka ds vk/kkj ij muea0; fDrxr fofHkuurk, a i kbZ tkrh gA iLrø i kB eage bu 0; fDrxr fofHkuurk vka dk v/; ; u djrsgq muds' kS(kd egRo dks j[kkrdr djæA v/; ; u dh l fpo/kk grqge ; g i kB fuEukadr mi [k.Mka ea iLrø dj jgs gA

vFkZ , oa iZkj

- 1- 0; fDrxr fofHkuurk dh iz-frA
- 2- 0; fDrxr fofHkuurk ds dkj .kA
- 3- 0; fDrxr l eL; k, a & iZkj] dkj .k] funkukRed , oa mi pkj kRed l øko

0; fDrxr fofHkuurk vka dh iz-fr & mi bdkbZ & 1

1- ; |fi l keku; : i l sdbZ Hkh nks0; fDr vFkok ckyd , d n[jsl sijLij fHkuu gkrsgårFkk eukS klfud : i l sdfri; fo' kSkrrk, a l Hkh ea l eku : i l s i kbZ tkrh gA

ed[; r% i kp fof' k"V y{k.k l Hkh ckydka ea l eku : i l s i k, tkrsgå &

- 1- ckS) d {kerk & l Hkh ckydka ea i z-fr tuSUnz, k[efLr"d] 'kkj hfj d cukoV rFkk xafk; ka vkfn gkrh gA ; g l c l exz : i l s ml s, d pr u'khy] l fØ; , oa ckS) d i k.kh dk : i nrh gA
- 2- fofHkuu l dx tS s Øksk] ?k.kk] iæ] n[k&l d k vkfn Hkko Hkh ckydka ea i k, tkrsgA
- 3- i R; d ckyd l j {kk] Lorærk] l Qyrk , oa Loh-fr dh Hkkouk j [krk gA
- 4- l Hkh ckyd l kekf td j hfr&fjoktka ; k ijEi jk vka l s i Hkkfor gkrsgA
- 5- i R; d ckyd ds vius l kekf td vf/kdkj rFkk drD; gkrsgA

2- 0; fDrxr Hka dh iz-fr &

; |fi mi jkDr i kp fo' kSkrrk, a l Hkh ckydka dks mi yC/k gS v[j bl vFkZ ea l Hkh ds0; fDrRo ds; g ?kVd l keku; (Common) gS rFkfi bu ?kVdka ea l oE ek=kRed vlrj jgrk gA ckyd viuh #fp; k[mi yfC/k; k[{kerk vka , oa cf) ea Li "Vr% vlrj j [krs gS vusd eukS klfudka us bl vlrj dh iz-fr dks rjg&rjg l s Li "V fd; k gA dN eukS klfudka ds dFku fuEuku d kj gS &

fLDuj (Skinner) ds vu d kj vkt ge ; g fopkj j [krs gS fd 0; fDrxr fofHkuurk vka ea l Ei wkZ 0; fDrRo dk dkbZ Hkh , j k igyw l fEefyr gks l drk gS ft l dk eki d l Hko gkA

Vlbyj (Tyler) dk dFku gSfd 'kjhj ds vkdj vj Lo: i 'kkjhjd dk; ka dh xfr l Ecl/k {kerkvj cf) mi yfC/kj Kku #fp; ka vfhkofRr; ka vj 0; fDrRo dsy{k. kka eeki dh tk l drsokyh fofHkurvka dh mi lFkfr i ekf.kr dh tk pph gA

tEl Mbj (James Drever) ds dFkuku kj vj r l eng ds ekuf d 'kkjhjd fo'kkrkvka ds l nHkZ ea l eng dk l nL; ds : i fHkurvka ; k vUrj dks oS fDr d Hkn dg l drs gA

mijkDr dFku l sLi"V gSfd oS fDr d fHkurvka dk vkdyu &

- 1- l kefigd vj r fo'kkrkvka ds l nHkZ eafd; k tkrk gA ; g vkdyu , d l eng l sni js l eng vFkok , d l eng , oafdl h , d 0; fDr dse/; fd; k tk l drk gA
- 2- nks 0; fDr; ka dh i kjLifjd fof'k"Vrkvka ea vUr l e> dj fd; k tk l drk gA
- 3- mu y{k. kka ds vk/kkj ij gkrk gS tks muds 0; fDrRo dks i Hkfor djrs gA
- 4- eki d ; kx; y{k. kka ds vk/kkj ij fd; k tkrk gA

ikBxr&izu

iz 1 ckydka ea i kjLifjd l ekurk, a dks & dks l h gkrh gS \

iz 2 0; fDrxr Hkn dh iz-fr dk o. kZ d hft, A

mibdkz & 2

2- 0; fDrxr fofHkurvka dk dkj.k vk/kkj &

Qhesu usfopkj izdV fd; k gSfd mPp vj tfVy i fØ; kvka ea ekuoh; fHkurvka dk gekjk Kku cQ dh i fjHk"kvka ea vUrj vj iz Dr i jh{k. kka ea dN fufgr dfBukb; ka ds ckn Hkh i fj. kke foLrkj vj oSkrk dh n"V l s dkQh foLrR gks x; k gA 0; fDrxr fofHkurvka ds fofHkuu vk/kkj , oadkj. kka dks fuEuku kj l e>k; k tk l drk gS %&

1- 'kjhjd fofHkurk &

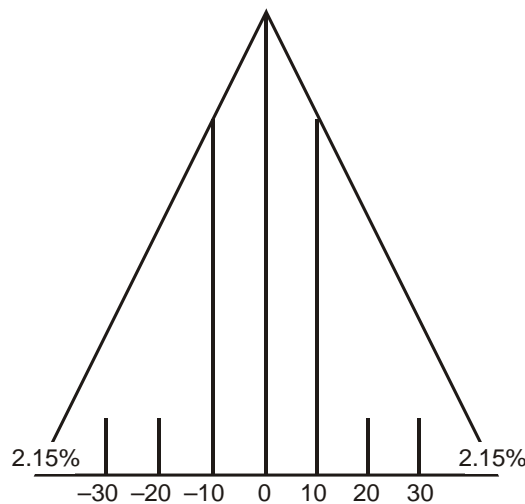
, d gh d{kk ea fofHku Nk=ka ea 'kjhjd fodkl dh n"V l s Hkh vUrj i k; k tkrk gA bl dk , d dkj.k mudh cf) dh xfr ea vUrj dk gksuk gA cf) dh xfr dkseki usdsfy, narkadk fuetzk dykbz dh vLFk; ka dk fodkl , oal ekfr , oai k: i dk mn; vkfn dN y{k.k gA

cPpka dk fyax Hkh egROI wZ gA ckyd i QV 'kjhj , oahkjh vkokt+okys gksrs ga muea vf/kd

'kfDr Hkh ik; %ik; h tkrh gA bl dsfoijhr Nk=k, adkey 'kjhj okyh] e/kj /ofu okys, oavi {kkNir de 'kfDr okyh n[kh tkrh gA fdl h Hkh , d d{kk ea ckydka dh vk; qea Hkh vUrj gkrk gA

2- cf) & Lrj ij vk/kfjr fHkurk &

fofHkuu ckydka ea cf) dk fodkl Hkh fofHkuu Lrj rd gkrk gA cf) ijh{k.k ds vuq kj ge ckydka dks, d cM; l egj dks, d sOe l sfoHkDr dj l drsg] ftl ea ifrHkkoku l sikjHk gkdj tM+ cf) rd dh fofHkurk, ags l drh gA ; fn , d l keku; d{kk ds Nk=ka dh c) yfC/k dh tkp dh tk; rks vf/kdkk ckydka dh cf) yfC/k 100 ds vkl ikl gksxA dN dh 120 gks l drh g] tcfD dN vU; dh 70 ; k 80 Hkh n[kh tk l drh gA VkjeS ds vuq kj bl v/; ; u l sfuEukidR xtQ iklr gksxA

vFkr 68%, 26% ckyd vkS r cf) yfC/k okys gksrs g] tcfD ek= 2.5 tM+cf) , oae= 2.15 Nk= d{kkxz cf) okys gksrs gA

dN us iFke d{kk ds 4 o"khZ Nk=ka dh ekuf l d vk; qdk xgu v/; ; u fd; k v[; i k; k fd bl ea 2% ckydka dh ekuf l d vk; q 5 o"khZ , oa 2% ckydka dh ekuf l d vk; q 8 o"khZ Fkh 'kSk cps 1/4 keku; 1/2 ckydka ds chp Hkh 5 o"khZ dh ekuf l d vk; qdk fol rkj (Rang) i k; k x; kA ckjg o"khZ dh vk; q tc blgha l keku; mi yfC/k okys Nk=ka d k i q% i jh{k.k fd; k x; k rks; g foLrkj 8 o"khZ dk n[kk x; k bl idkj ekuf l d cf) dh nj Hkh oS fDr fofHkurk vka dk fuekZk djrh gA

3- fyx Hkh o cl) d fofHkurk, a &

l keku; Nk=k, a vi us l ello; d Nk=ka dh nyuk ea igys ifji Do gks tkrh g] og l keftd

nf"V I sHh vf/kd 0; ogkj 'khy gkrh gS, oafd' kjk koLFkk eagh mudh I kekf'tdrk foLr'r gksyxrh gA mudsckS) d i kjI (Rang) ea de fopyu ik; k tkrk gA bl dsfoijhr ckydka ea cks) d i kjI dk fopyu vf/kd gkrk gA vFkZ-ckydka dk vf/kI q; k ekufI d mi yfC/k ea ckydka I s uhpjgrk gSfQj Hkh vks r : i I s ckyd vf/kd JSB n[ks x, gA

4- tkfr , oansk Hkh ds dkj.k foHkurk, a &

ik; %; g I keku; /kkj.kk ik; h tkrh gSfd nksn'skka; k tkfr; ka ds I nL; ka dse/; vks r xqkka eacgr fHkurk ik; h tkrh gA dN v/; ; ukaea ik; k x; k fd uhxks baM; u o eDI duka dh vks r cf) I pdkad xkjs vefj duka dscf) I pdkad I sdghade gkrh gSfdUrq; g ifj.kke mu v/; ; uk l sikr gq g[tks cf) eki u ds iz Ruka dk i k j a Hkd dky FkA okLro ea ; g mudh I kekf'td 0; oLFkkvka jhr fjokt k f'k{kk dh I fo/kk rFk vfkFZd o HkSckfyd] i "B dks /; ku eaj [kdj fd; s x, ijh{k.k ugha gA oLr'%; g /kkj.kk Hkei w kZ gSfd tkfr; ka ds nks cM's I eay ; k vyx&vyx o a kka dsfuokl h ekufI d : i I s , d n[js I s fi NM's; k mUur gkr's gA

5- fO; kRed fHkurk, a &

kydka ea vud fO; kRed fHkurk, a ik; h tkrh gA dN ckyd fn, x; s i k B dks ckj & ckj nksjk dj jV dj ; kn djrs gA tcf d dN vU; vupj.k }kj k Lo; a l h[k tkr's gA mudsuke psj k Loj ka rFk mnas ; ka dks i gpkuus dh {kerk Hkh vyx&vyx gkrh gA bl h i zkj fo | ky; ds foHku fo" k; ka ds i fr mudh fu" i fr Hkh vyx&vyx gkrh gA

6- HkokRed fHkurk, a &

HkokRed : i I s Hh ckydka ea Hkh oS fDrRo fHkurk i kbZ tkrh gA og Hk;] Øk k rFk i e vkn dh Hkkoukvka dks fHku i zkj I s 0; Dr djrs gA dfri ; Nk= I zkp h o vUre [kh gkr's gA tcf d dN vU; cfge [kh , oa usRo inku djus okys gkr's gA I keku; r% ckydka vf/kd /kkfeZ I fg".kq eerke; h gkrh gA bl dsfoijhr ckyd mxz ; k foLQkS/d i Hko fiz , oans<+gkr's gA

7- I kekf'td fHkurk, a &

kydka dh I kekf'tdrk ea Hkh i ; kZr foHkurk, a ik; h tkrh gA muds ifjokj ka ds vfkFZd] I kekf'td] jhr&fjokt mudh I kekf'td vknrka feyuk&tyuk] fe=ka dk puko rFk I kekf'td dk; k ea I g; kx vkn dk fueZk djrs gA

8- ufrd fodkl dh fHKUrk, a &

kydka dsufrd fodkl ea Hkh fHKUrk, a i kbz tkrh gA ns[kk x; k gSfd ghu , oaxjhc fi NMs oxL svkus okys vurd kyd I kekftd : i I s Lohdk; Z0; ogkj ugha djrA I Ei Uurk Hkh mfpr I kekftd 0; ogkj dks tle nsog vko' ; d ugha ijUrqi kfjokfd ufrd 0; ogkj kydka ds0; ogkj dks i Hkkfor djrs gA

iKBr & izu

iz 1 0; fDxr fofHKUrk ds dkj .kka dks I e>kb, A

iz 2 tkr , oans k Hkn ds dkj .k dks I h fofHKUrk, a mRi Uu gkrh gA

mibdkz & 3

3- o\$ fDrd fofHKUrkva dk 'k{k kd egRo &

o\$ fDrd fHKUrk, a 'k{k kd n"V I svR; Ur egRo i wkz gA ; fn f'k{k.k eabudh vi\$kk dj nh tk, A f'k{k.k eafd; k x; k i fjJe vf/kdk'kr%0; Fkz gks tkrk gA 0; fDxr fofHKUrkva ds n"Vxr f'k{k.k eafuEu I dkj vi\$kr gS%&

- 1- fo |ky; ea LokLF; I dkj ds fy; s 0; oLFk dh tkuk pkfg, A LokLF; , oa LQfirb/kd 'kks [kyka dk vk; kstu djuk pkfg, A , d s dk; De cuk; s tkuk vi\$kr g\$ ftu I s Nk=&Nk=kvka eafya ds vk/kkj ij Hkn u fd; k tk, I k/kkj .k I sfuEu LokLF; I sfuEu LokLF; okys I Hkh cPka ds LokLF; I dkj dh n"V I s ea j [k dj [ky] 0; k; ke I Ecu/kh dk; De fu/kkZj r fd, tkuk pkfg, A bu [ky dk; De ka ea Hkh Nk=&Nk=kvka dh I ekurk dk vf/kdkf/kd mi ; sx fd; k tkuk pkfg, A
- 2- kydka , oackfydkvka dks fn; k tkus okyk f'k{k.k mudh ekufI d ; k; rkvka dks /; ku ea j [kdj nsuk pkfg, A JSB , oadqkx&cj) okys Nk=ka dks de funz ku dh vko' ; drk

gksh gSfdllrqvks r , oaml l sldn de cks) d vk; qokysNk=ka dks euz: i l solrq/ka
 dks inf' k' djus, oa?kVukvk fu; eka o iz Ruka dks i R; {k iz kx ; k thou dh ?kVukvka
 ds vutkoka ij vk/kkfjr djuk pkfg, A

3- tgka ; g ik; k tk, fd fdl h tkfr fo'kSk ds Nk=&Nk=k v/; ; u ea detlej gS mlga
 fo'kSk mik; ka }kjk tks vko'; drkuq kj mfpr gks v/; ; u dj; k tk,] , d soxka ; k
 tkfr; ka eaf'k{k ds }kjk tkx: drk , oa: fp dk fodkl fd; k tkuk pkfg, A

4- tgka vko'; drk gks d{k ea fo"ka; &olrq l e>kus grq n'; &J0; l kexh dk iz kx
 fd; k tk, A

5- i k B ds v/; ; u grqmfr fof/k viukbz tk, A , frgkl d LFkyka dk i R; {k voyksdu
 l kko gka bl h izlkj tho&foKku , oa Hkxky dk Kku nus grq QhYM&fV1l vR; Ur
 mi ; kxh gA l fØ; ckydka dk vuns[kk u dj rFkk mlga fujarj l qko nrsjgA ftu
 ckydka ds eu ea dkbz Hke gS mlga rnud kj funs'kr fd; k tkuk pkfg, A

6- cks) d fodkl dsfy, Hkh ckydka dsfy, mfpr : i l sokroj .k fufe' djuk pkfg, A
 muea Lok/; k; ds i fr #fp , oa Lo; a iz kxka dks djds ij .k ke fudkyus dh i fuk
 i kR l kfr djuk , oabl grqmfr vol j nuk pkfg, A

7- MKW 'ksh ds vuq kj fhku cks) d ; k; rk okys ckydka dks mfpr f'k{k ds fy; s mlga
 ml h ds vuq kj oxka eafokkftr djus dk l qko cgr ykx nrs gS bl dk ed; ykhk
 rks ; g gSfd f'k{k d viuk dk; Zvf/kd n{krk l s dj l drk gS rFkk l e; dh cpr
 gksh gA ckydka dh l keF; Zds vuq gh mudks dk; Zfeyrk gA bl l sgkfu ; gh gksh
 gSfd JSB ckyd vi us JSB nll js ckydka dks fuEu dksV dk eku dj xohyk gks tkrk
 gA ; fn i k B; p; kZ ea dkbz ykhk ugha gkr kj fi NM s ckyd JSB ckyd ds vPNs l d xZ l s
 oipr jg tkrk gA

vr% oxZ cukus ea ; g /; ku j [kuk pkfg, fd og dso , d gh rRo ij vk/kkfjr u
 jgdj dbz rRoka ij gks tS scq)] fu"i fuk] Kku dh ek=] 'kkj hfjd] ekuf l d ifji DorkA

- 8- Nk= , oa Nk=kvka dse/; HkkoukRed vlrjka dks/; ku eaj [kdj gh mudsfy; si kB; kãk rFkk fo"k; ka dk pãko djuk pãfg, A d{kk ea, ð h f'k{k.k fof/k; ka dks i z, lãx djuk pãfg, ftl eafofHkUu Nk=&Nk=kvka dks Nks/&Nks/sdk; kãea l Qyrk i klr djuk pãfg, A bl l s muea vkRefo'okl c<ãk vkj vf/kd cM;s dk; Z dj l dsãA mudh #fp vkRefo'okl c<kus okys fo"k; ka ea tkxr dh tkuk pãfg, A bl l s Nk=ka ds l kFk f'k{k d dk 0; ogkj ; Fkkspr l ân; 'kãr , oal e>kus dsnf"Vdks k okyk gãuk pãfg, A y{; ; g gSfd Nk=ka dseu eaHk; nij dj mudh ghu Hkkouk ij fot; ikbz tk; ftl l smuea l fØ; rk rFkk igy mRi Uu gks l dã
- 9- f'k{k nrs l e; ckyd dh vkfFkd] l kelftd n'kk dks/; ku eaj [kuk pãfg, Nk=ka dk 0; ogkj bu n'kkvka l si Hkkfor gãrk gã Hkkjr o"lz vusdksd l ð.Nfr; ka , oafofHkUurkvka dk nãk gã vr% f'k{k.k ea rnuq kj gh yphyki u vi s{kr gã
- 10- ckydka dsuãrd Lrj eaHkh fHkUurk i kbz tkrh gã MKW'kjh fy [krh gãfd ; | fi fo | ky; dk i R; ð Nk= dks usRo o mUkjnkf; Ro dk vol j nuk pãfg, ijUrq usRo gh l kelftd fodkl dk vflre y{; ugha gãuk pãfg,] uskvka l s l g; lãx djuk vFkok i ð Uurki ðd mudk vuq j.k o mul sfunf'kr dke djus ds xqk l ekt o 0; fDr ds fy, mrusgh] cfYd ml l sHkh vf/kd egRo ds gã l ekt l s l Hkh usk ugha gks l dã l gdkjh 0; ol k; dks l h [kuk l kelftd 0; ol k; dk ewy mnã; gã fo | ky; dks, ð s ukxfj dka dk fuekz k djuk gS tks vol j i Mëus ij l Qy usk cu l dã l kFk gh , d l ewy ds l k/kj .k l nL; dh Hkkãr l g"lz dke djus dks rRij j gã fo | ky; ea Nk=ka dks , ð s vol j fn, tkus pãfg, ftl l s ml ea bu xqkka dk fodkl gks l dã

ikBxr izu

iz 1 fofHkUurkvka dk 'k{s{k d egRo Li "V dhft , A

iz 2 fdUgha 0; ogkj xr l eL; kvka ds dkj .k , oafunkukRed , oal ðkkj kRed l ðko nhft , A

mi bkdbZ 4 0; ogkj xr l eL; k, a& mudk dkj .k funkukRed , oami pkj kRed l ðko &

ik; % ; g nãkk x; k gS vKkurk rFkk ekxz n'ku dh deh ds dkj .k ckyd dk 0; ogkj l eL; kRed gãrk gã dkj .k mi ; ðr i fjflFfr; ka dsu feyus l sog vi us okrkoj .k l s l ek; kst u ugha dj i krk gã

kyd dh vko'; drkvka dh i firZu gksus ij og Bhd izdkj l s dk; Zugha dj i krk gA bl
i zdkj eukj Fk Hkx gksus l sml dh 'kjh fjd o ekuf l d fØ; kvka ij i Hkko i M-rk gSft l ds dbZ fplg
gksr s gS vjS blga ge 0; ogkjr l eL; kvka dsuke l s tkurs gA ftuea l s dN gS %&

¼½ vxBk pl uk

l leku; r%kydka dks vxBk pl us dh vknr i M+ tkrh gS bl l s ckyd vkuln dk vutko
djrk gS vjS i k p o"l dh vk; qrd vkr & vkr s og Lor% gh bl dk i fJR; kx djrs gA fdUr q; fn
kyd bl vk; qd smij kUr Hkh vxBk pl uk tkjh j [ksrks og vknr 0; ogkjr l eL; k dk : i ys
yrh gA

dkj .k &

¼½ cpiu eaek; dk nwk i klr u gksuk ; k de nwk gksukA

½½ tcjnLrh iz kl djds ek; dk nwk NqMkoA

¾½ ek&cki vFkok vFHkHk kodka ds mi s kki wkZ 0; ogkj ds dkj .k ckyd ea vl j {kk dh Hkkrouk
fodfl r gksukA

funku ,oa mi pljRed l qko

¼½ /kS i wZ mu dkj .kka dh [kist dh tk; sft l ds dkj .k ckyd vxBk pl rk gS vjS mfr
i x mBk, a tkoA

½½ cky dks ekj i hV vFkok tkj tcjnLrh l s bl vknr dks u NqMkoA

¾½ ckyd dh Nk/h&Nk/h vko'; drkvka dh i firZ dh tkos u fd mlga /kedkdj Mjk; k
tkoA

¼½ ; fn ckyd vi us dks vl j f{kr vutko djarks muds Hk; dks nj fd; k tkos vjS muea
'ku% 'kusie l s fo'okl tkxr fd; k tkoA

½½ eg l s uk[ku dkVuk

kyd vDI j eg l s uk[ku dkVus ds l e; maxfy; k dkV yrk gA ; g Hkh 0; ogkjr l eL; k
gA

dkj.k &

uk[~~ku~~ dkVuk ml ekufI d 0; xrk vls Øksk dk |krd gStksfdI h 0; fDr I sdyg&>xMk] nteuh] dBkj 0; ogkj vkfn dsdkj.k mRiUu gksrk gA tc og ckyd ,s s0; fDr I sufrd eu I s fu; U=.k ; k viuh vl H; rk dsdkj.k cnyk yuseavi usdks ykpj ikrk gSrksviuh ekufI drk] 0; xrk dksnkr ihl uk] nkr o uk[~~ku~~ ; k maxyh dkVuk bR; kfn 0; ogkjka l sneu djusdk iz kl djrk g] ckyd ; g 0; ogkj tkucdj ugha djrkA bl I s ckyd dseu dks 'kfuR feyrh gA

funkRed ,oami pkjRed I qlo &

¼½ o; Ldka dk drD; gSfd os vi us I s Nk/ks dks uk[~~ku~~ I kQ j [kus ds rjhds crk, A

½½ ckyd dk fo'okl thrdj ml ds vkrfjd I a'k'k&dk i rk yxkuk pkfg, ,oamlganij djusdk mik; crykuk pkfg, A ; fn I a'k'kz dkQh xgjk gksftI dk i rk u yxk; k tk I drk gks rksfdI h ekufI d fpdfRI d dks fn[kkuk pkfg, A

¾½ vl R; ckyuk

dHk&dHk ckyd tkucdj vl R; ckyrs gArks dHk vutkuse] ; gk gekjk rRi ; Z ml vl R; ckyus I s gStksfdI h dks /kq[kk nus ds mnas ; I s ckyk tk; A

dkj.k &

¼½ ekr&fir k vls f'k{k d I s Hk; ds dkj.k

½½ ftu ckydka dh mi{kk dh trh gS os tkucdj vl R; ckyrs gA rkd mudh vls ykska dk /; ku tka

¾½ ,s ckyd ftudh Lej.k 'kDr de gsrh gS fdUr q dYi uk 'kDr vf/kd] os vi us foLej.k dks fNi kus ds fy, vl R; ckyrs gA

¼½ ftu ckydka ds ?kjka ea dBlj vuqkkl u gkrk gš; k ftudh nš kHky Bhd I sugha dh tkrh gšosvi uh Hkkoukvka dks0; Dr djusdk ; FkšV vol j ugha i krs gārksosdkYi fud ckrka dks djds vi us eu dks I UrqV djrs gA

½½ ?kj ds cMš ykš ; fn vl R; ckyrs gārks os vuqk; k funkukRed , oa mi pkjRed I qko&

1- f'k{k d vkš vfhkkkod dHh vl R; u ckyš u dgs vkš djus ea vrj u djA

2- ckyd dks vkRe idk'ku dk i; klr vol j fn, tkoA

3- }U}kRed fLFkr I s ckyd dks fudkyus ea I gk; rk djA

mi jkDr 0; ogkxR I eL; kvka ds vfrfjDr ckydka ea vkokjk ?kœuk] /kœi ku djuk] di Mka ea ey&ew djuk] xgdk; Zu djuk] vKku ekurk] gdykuk] ?kjkuk tš h vud I eL; k, a i kbZ tkrh gA

i k; % I Hkh 0; ogkxR I eL; k, a eukokkfud dkj .kka I s gkrh gš tš s ?kj dk dygiwkZ okrkoj .k] vl j {kk dh Hkkouk] ekuf I d fo—fr] vHkko vkfnA

ftudk funku , oa mi pkj /kš i wZ dkj .kka dh [kkt djdsfd; k tk I drk gA

ikBxR & izu

iz 1 0; ogkxR I eL; kvka I s vki D; k I e>rs gš \

iz 2 fdUgha0; ogkxR I eL; kvka ds dkj .k , oa funkukRed , oa I qkjkRed I qko nift , A

I kjk k

mibdkbZ & 4

Nk=&Nk=kvka ds ekšyd] 0; fDrxr] I kekftd , oa vkfFkd xqkka ea vlrj % oš fDrd vrj djrs gA ; |fi Nk= dfri; y{; ka tš s 'kkj hfjd I j puk] eukkkoka dk Hk. Mkj] I kekftdrk rFkk vf/kdkj vkš drD; kadh nšV I sl eku gš rFkfi muea eki u ; kx; oš fDrd foHkUrk, a i kbZ tkrh gš tks 'kš{k d nšV I s egROI wkZ gA

**iz oš fDrd fo'kšrkvka dk 'kš(kd egRo Li"V dhft, **

oš fDrd fofHkUurkvka ea 'kkjhjd] ckš) d] yšxd] tkfr ,oa nš k] fØ; kRed] HkkokRed]
 l ekftd ,oa ušrd xqk] iēq[k Hkkiedk fuokg djrs gš , d l Qy f'k{k(kd ds fy; s bu xqkka dk
 tkuuk vfr vko'; d gSD; kšd fofHkUurkvka dh tkudkjh okLro ea gea Nk= fo'kšk ds 0; fDrxr
 y{k.kka ,oa dfe; ka dk Kku djkrh gš bl Kku ds vk/kkj ij ge ml s i<kus ds fy; s mfpr
 i fof/k rFkk l gk; d l kexh vkfn dk p; u dj l drsgš ckydkaa dN 0; ogkxr l eL; k, agkrh
 gŠ tš s & vaBk pl uk] eg l suk[kau dkVuk] vl R; cšyuk] pljh djuk vkfnA

vkRe ijh(k.k izu

uk/ & fuEukdr izula ds Lo;a mRrj fyf[k, vš mRrj dšth l s feyku dhft, A

izu 1 0; fDrRo fofHkUurk l svki D; k l e>rs gš bl ds 'kš(kd egRo dk mYyšk dhft, A

mRrj dšth

mRrj 1- 1 i"B 2 ,oa 7 ij vius mRrj dk feyku dhft, A

izu 2 0; ogkxr l eL; kvka l svki D; k l e>rs gš buds nks dkj.k ,oa mi plj fyf[k, A

l dš & mi bdkbz 4 ea nš kš

i=kpkj i kB; Øe ek;/fed f'k{k e.My e-ç-] Hki ky

½kj k I ok/kdkj I jf{kr½
fMlyek bu ,T; p{sku ½}rh; o"½
i zu i = & I re-

fo"k; & f'k{k euksoKku

i k B I ; k & 8

mi fo"k; & cñ)

- 1- ifjp;] ifjHk'k ,oa fl)kUrA
- 2- cñ) yfOn ,oa ml dk ekiuA
- 3- cñ) ijHk ds idkj ,oa ml dh mi ;kxrk

fi z; Nk=k/;ki d]

i wZ i k B ea vki euksoKku ds vUrXr o\$ fDr d fHkUr k ds vFkz o idkj] bl ds dkj.k ,oa 'k{k(kd egRo ds ckjs ea v/; ; u dj pps gA iLr i k B ea ge cñ) ds vFkz fl)kUr rFk cñ) ifj{k.k ,oa cñ) ds vk/kkj ij Nk=ka ds oxhDj.k ds ckjs ea i <kA

mi bdkbz & 1

cñ) & ifjp;] ifjHk'k ,oa fl)kUr

ifjp;

cñ) dk Lo: i D; k gS\ bl dk fuf'pr mRrj nuk cMk dfBu gA bl fo"k; ea fo}kuka ea

ijLij erHkn jgk gÅ bl I EclU/k ea eukoSklfud dsfHku&fHku fopkj gÅ mueavki I ea l e: irk ughagÅ tletkr 'kDr ftl ds }kjk dfBu l sdfBu dk; Zl jy djds l e>k tk l drk gÅ ckyd dsfodkl dh fofHku volFkvka ea fofo/krk gkrh gSvkš ; g fofo/krk oš fDrd Hknka dkj .k de ; k vf/kd gkrh gÅ vr% ; g l gh gSfd tksrF; 'kkjhjd fodkl ds l kFk gSogh ekuf l d fodkl ds l kFk Hkh gš olr% rF; ; g gSfd ckydka dh ekuf l d ; kš; rk ea Hkn gkrk gÅ

1-2 fo'kškrk, a

cf) dh fuEufyf[kr fo'kškrk, a gÅ &

- 1- cf) 0; fDr ea tletkr gkrh gÅ
- 2- cf) ds }kjk 0; fDr vi usvutkoka l sykhk mBkrk gÅ
- 3- cf) 0; fDr dks uohu i fjLFkr; ka l s l ek; kst u djus ea l gk; d gkrh gÅ
- 4- cf) 0; fDr dks veirZ fplru djus dh {kerk djrh gÅ
- 5- cf) 0; fDr dks fofHku fØ; k, a l h[kus ea l gk; d gkrh gÅ
- 6- cf) 0; fDr ds vkykpukRed nf"Vdksk dk fodkl djrh gÅ
- 7- cf) tfVy l eL; kvka dks gy djus rFkk mlga l jy cukus ea l gk; d gkrh gÅ
- 8- l R; vkš vl R;] l gh ; k xyr] ušrd ; k vušrd dk; k ea fohkn djusea cf) l gk; d gÅ
- 9- cf) dk fyx ds vk/kkj ij dkbZ fo'kš vl rj ugha gkrkA

1-3 i f j H k k , a &

- 1- ckfdake & cf) l h[kus dh ; kš; rk gÅ
- 2- fcus vkš l kbeu & fu.kž] l nHkkouk] mi dj .k l e>us dh ; kš; rk] ; fDr& ; Dr rdZ vkš okrkoj .k ea vi us dks 0; ofLFkr djus dh 'kDr gh cf) gÅ
- 3- cVZ & ~uohu eukškkjhjd l a kška ds vk; kst u }kjk vi {kk—r uohu i fjLFkr; ka ea i q0; LFkki u dh 'kDr gh cf) gÅ**

- 4- Vjeu & ^cfj)] veirZ fopkjka ds fo"k; ea l kpus dh {kerk gA**
- 5- LVuZ & ^ubZ i fjfLFkr; ka ea vi uh fopkj/kjk dks l q; ofLFkr dj yus dh , d l keU; 'kfDr cfj) gA**
- 6- cfdake & ^l h[kus dh 'kfDr gh cfj) gA**
- 7- cMofkZ & ^cfj) dk; Z djus dh , d fof/k gA**
- 8- FkuMkhd & ^okLrfod i fjfLFkr ds vuq kj vi s{kr i frfØ; k dh ; kx; rk gh cfj) gA**
- 9- xV4 & ^cfj) l h[kus dh ; kx; rkvka dk , d l dyu@l xBu gSft l ds }jk fofHku rF; %veirZ l gh <x l sxg.k dj fy, tkrs gA**

cfj) ds fl) kUr

eukS k fud eafHku & fHku i jh{k. ka ds vk/kj ij cfj) l Ecu/kh dN fl) kUr fu/kkZjr fd; sgA dN i e[k fuEkuq kj gS &

- 2-1 , d [k.M fl) kUr (Uniactor) vFkok , d l RrkRed fl) kUr (Monarchine)
- 2-2 f} [k.M fl) kUr (Two factor)
- 2-3 l keftd [k.M fl) kUr (Group factor)
- 2-4 cgq[k.M (Multifactor) fl) kUr

2-1 , d [k.M fl) kUr

fcu\$ Veju] LVuZ rFkk rkul u vkfn eukS k fud bl ds l eFkd gA bu fl) kUr ds vuq kj cfj) , d l oZ\$B] l oZ kfDreku ekuf l d 'kfDr gA tks vl; ekuf l d xqka ij 'kkl u djrh gA vr% cfj) , d , d h d h; 'kfDr gS tks gekjh l Hkh ekuf l d fØ; kvka dk l pkyu djrh gA i jUr q bl fl) kUr dh vkykuk bl vk/kj ij dh xbZ fd ; kx; rkvka dh fofHku i jh{k kvka ea; g l Ecu/k ugha i k; k tkrkA

2-2 f) [k.M fl)kUr

bl fl)kUr dk ifriknu l oī Eke ¼1904½ usfd; kA bl dsvuđ kj cf) nks [k.Mka l sfeykdj
cuh gA

¼1½ l keku; [k.M (General ability) ; k 8 QDVj

¼2½ fo'kSk [k.M (Special ability) ; k 'G' QDVj

l keku; [k.M l Hkh cf) eku ykska ds l eku gkrk gA fo'kSk fHKU&fHKU 0; fDr; ka ea de ; k
vf/kd ek=k ea gkrk gA mnkgj.k dsfy, , d l ahrK ea fo'kSk izdkj dh l ahr cf) gkrh gS, oa
bl ds vrfjDr , d l keku; cf) Hkh gkrh gA

fo | ky; ka ea tks fo"k; i <k; s tkrS gA muea l keku; rFk fo'kSk nksuka izdkj dh cf) ; ka dh
vko' ; drk i Mfh gA

2-3 l kefgd [k.M fl)kUr

; g fl)kUr LdkVcM ds ifl) eukokkfud xkbQsFkel u }kjk ifrikfnr fd; k x; k FkA
bl fl)kUr ds vuđ kj euđ; dh cf) nks izdkj dh ; kX; rkvka l sfeydj kuh gkrh gA bu
; kX; rkvka ds fHKU&fHKU l eug gkrS gA , d gh l eug dh ; kX; rkvka ea ijLij l ekurk jgrh gSrFk
fHKU&fHKU l eugka dh ; kX; rkvka ea fd l h Hkh izdkj dh l ekurk ugha jgrhA mnkgj.k dsfy, -----
-----fucl/k] dgkuh] dfork] ukVd vkfn ea ijLij l cak jgska ijUrqbl l eug dk foKku ds
l eug ds l kFk dkbZ l Ecl/k ugha jgska

2-4 cg [k.M fl)kUr

bl fl)kUr ds izkrk vefjdk ds ifl) eukokkfud FkuMkdb gS ft l dk fopkj gSfd cf)
dbZ izdkj dh 'kFDr; ka dk l eug gA bu fo fHKU izdkj dh 'kFDr; ka ea fd l h izdkj dh l ekurk
mi f{kr ugha gA bl erkuđ kj l Hkh 0; fDr; ka dks cf) fo'kSk gkrh gA vFkUr~fd l h 0; fDr dks , d
fo"k; l sml ds nū js fo"k; dh ; kX; rk dk vuoku ugha yxk; k tk l drk gA

2-5 [k.M fo'yšk.k fl)kŮr

bl fl)kŮr dk ifriknu FkLVZu us fd; k gA ml us cf) dks v/kŮyf[kr ukS ekufI d ; kŮ; rkvkæ ds I emj ea foHkkftr fd; k gS &

- 1- ok.kh I EcU/kh (Verbal) ; kŮ; rk
- 2- irhdKRed (Perceptual) ; kŮ; rk
- 3- I ũ; kRed (Numerical) ; kŮ; rk
- 4- Lefr (Memory) ; kŮ; rk
- 5- fopkj (Thinking) ; kŮ; rk
- 6- 'kŮnka ds iz kx ea/kjk i dkfgdrk (Flowing word using) ; kŮ; rk
- 7- vkxeu (Inductive) ; kŮ; rk
- 8- fuxeu (Deductive) ; kŮ; rk
- 9- I eL; k gy djuk (Problem Solving)

FkLVZu ds vuq kj euq; blgha emy {kerkvæ ea vko' ; drk ifjo/kŮ} I ek; kst u dj dk; Z dks fu"ikfnr djrk gA

ikBxr & izu

iz 1 cf) dh fo'kŮkrk, afyf[k, A

iz 2 cf) ds fl)kŮrka dks I e>kb, A

mibdkbZ & 2

cf) ds vk/kj ij Nk=ka dk oxhŮdj.k

cf) yfC/k

cf) I s I æf/kr fdI h Hkh 0; fDr dks tks ifrHkk i ktr gksh gS ml dh ek=k crkusokyh bdkbZ

cf) yfC/k gA tks oLr% 0; fDr dh ekufI d vk; q , oa okLrfod vk; q dk vuQy glrh g\$
 cf) yfC/k gA cf) yfC/k Kkr djusdsfy, ekufI d vk; qeaokLrfod vk; qI sHkkx fn; k tkrk g\$
 , oa i wkd ikr djusdsfy, 100 I s xqkk dj fn; k tkrk gA

ekufI d vk; q (Mental age)

cf) yfC/k-----100

'Kjifjd vk; q (Chronological Age)

cf) yfC/k ds vk/kkj ij I ph dk fuekZk-----jkll u ds v/; ; u ds vk/kkj ij fd; k x; k g\$
 rFkk MKW usjy }kj k ; g Loh-r vk\$ ekU; gA

cf) yfC/k

cf) ds idkj

140&169

i frHkk' kkyh cf)

120&139

rhoz cf)

110&119

I keU; cf)

90&109

i [kj cf)

80&89

I keU; I s uhps %eln cf) ½

70&79

fucy cf)

60&69

vYi cf)

50&59

ev[kZ

25&49

ewk+

0&24

tM+

bl idkj euoKkfudkauscj) ds {ks= eae ki u dh I gh fof/k; ka, oa muds i fj . kkeka dh I E; d
 0; k[; k I s 0; fDr; ka dh mudh ekufI d ck\$) d fodkl ds vk/kkj ij oxhZdj . k dj ekuo I ekt dk
 cMk fgr fd; k gA vk/kj ud dky eacj) i jh[kk fofHkUu {ks=ka ea vR; Ur egROI wKZ vk\$ mi ; ksch fl)

gþz gð ijUrq; g I ekulUrj : i ; svko'; d gSfd budk iz kx cMh I ko/kkuh vls I rdZrk I s
djuk plfg, A

iz 1 cf) I fu/k dk eki u dS sfd; k tkrk gð

iz 2 I kekl; cf) , oacf) ckydka dh cf) I fu/k fdruh gð

mi bdkz & 3

cf) ijh{k.kæ ds izkj , oa mi ; kxrk

3-1 cf) ijh{k.k

eukfoKkfud uscf) eki usdh I gh i fof/k; ka vls mudh I E; d 0; k[; k ds }kjk 0; fDr; ka ds
ekufI d fodkl dsvk/kkj ij mudk oxhbj.k dj ekuo tkfr dkscgr ykHk i gpk; k gð 0; fDr dh
cf) eki usdh i fof/k; ka dk fodkl iz kxkRed eukfoKku dh ijh{k.k 'kkykva }kjk gprk , oacf)
eki usdh I okZ/kd mi ; þr fof/k dk Lo: i fofHkuu ijh{k.kæ ds mijkur fodfl r gkdj vkt
i pfor gð ; |fi cf) ijh{k ds I Ecu/k I cl segROI wZfodkl dk Js Ýka dks gð I u-1917&18
ea i Eke fo'o ; þ ea I kefigd cf) ijh{k Hkkjrh; cf) ijh{k.kæ dk fueZk if' peh nS ka ea fufeZ
cf) eki d ijh{k vka ds vk/kkj ij fd; k x; k gð ijUrqbuea Hkkjrh; okroj .kuq kj I a kksku fd; k
gð

3-2 cf) ijh{k.kæ ds izkj

I fo/kk dh nF"V I scf) ijh{k.kæ ds i kp Hkkxka ea foHkftr fd; k tk I drk gS&

3-2-1 oS fDr d cf) ijh{k.k

3-2-2 I kefigd cf) ijh{k.k

3-2-3 fØ; kRed cf) ijh{k.k

3-2-4 I e; I hek ; þr ijh{k.k

3-2-5 I e; I hek jfgr ijh{k.k

3-2-1 oš fDr d cf) ijh{k.k

;g ijh{k.k , d l e; ea , d 0; fDr ij gh fd; k tkrk gA bl ea ijh{k.kFkZ , oa ijh{k.k ea l h/kk l Ecu/k LFkfir gks tkrk gS rFkk buea ijh{k.kFkZ ds eukkkoka dk Hkh v/; ; u fd; k tkrk gA

1- fous l kbeu cf) ijh{k.k

oš fDr d cf) ijh{k.k dks Js l e>k tkrk gA bl ea 15 o"l ds ckydka dh ekuf l d ijh{k.k dsfy, 54 izu r\$ kj fd, x, gA bl ea izuka dk p; u <x l sfd; k x; k fd 5 o"l ds ckyd ds fy, fu/kkZjr izu dk mRrj 4 o"l dk ckyd ughans l drkA bl izkj mRrj nsl dus; k u nsl dus dh {kerk ds vk/kkj ij eV; ka du fd; k tkrk FkA fous l kbeu fof/k dk l cl scMk ykHk ; g gSfd izuka ds vk/kkj ij Nk= dh ekuf l d vk; qdk Kku gks tkrk gS, oa ijh{k.k dks dsfy, fo'kSk mi dj .k dh vko' ; drk ugha iMfA

2- LVs QMZ Ldy ijh{k.k

ylnu dscVb vefj dk ds LVs QMZ fo' ofo | ky; ds i ts Vjesu usbl fn'kk eaeg Roi wkZ dk; Z fd, A Vjesu usfcusdsekuØe ifri kfnr fd; k tks 2 l s24 o"l ds ckydka dsfy, fufeZ fd; k x; k FkA bl ea dgy 90 izukofy; ka gA Vjesu us i R; d izu dk vk; qeny Hkh fu/kkZjr fd; k gA

3-2-2 l kefgd cf) ijh{k.k

vf/kdkf/kd 0; fDr; ka ds de l sde l e; ea cf) ijh{k.k dh vko' ; drk usbu i fof/k; ka dk fodkl fd; k gA l u-1917&18 ea i Eke fo'o ; q) ds l e; l kefgd cf) ijh{k.k dk fodkl gpyk gA ; g ijh{k.k nks Hkkx ka ea foHkkf tr gS &

1- i Eke Jskh ijh{k.k (Alpha Test)

2- f}rh; Jskh ijh{k.k (Army Beta Test)

i Eke Jskh ijh{k.k mu 0; fDr; ka dsfy, tks f'kf{kr Fks , oa vaxstH Hkk"kk dk Kku j [krs gA f}rh; Jskh dh ijh{k.k Hkk"kk Kku j [kusokysykska dsfy, FkA bu ijh{k.k ds vk/kkj ij gh Fkkel u] gekVh Vjesu vkfn eukokkfud us l kefgd ijh{k.k dk fodkl fd; ka

3-2-3 fØ; kRed ijh{k.k

fØ; kRed ijh{k.k dk fodkl Hkk"kk dk iz; kx u dj l dus okys t\$ s& x& } cgj } vU/ks rFkk vf' kf{kr 0; fDr; ka ds fy, fd; k x; k Fkk tks l Qy jgkA blga izuka ds mUkj nsus ds fy, xRrs ds VpM\$ vkfn dh fØ; k djuh gkrh gA bl izdkj ijh{k{kFkhZ ds vkRefo'okl n<rk /k\$ Z , oa LFkku vUrnI"V dh tkp Bhd izdkj l sgks tkrh FkhA

3-2-4 le; lhek ;Ør ijh{k.k

bl ijh{k.k ea ijh{k{kFkhZ dks fuf'pr izu fuf'pr le; eadjus dksfn; s tkrsgA bl ea xfr dks izkkurk nh tkrh gA de izu djus; k xyfr; kadjus ij vad dkV fy, ¼_. kRed eV; kadu½ tkrsgA

3-2-5 le; lhek jfgr ijh{k.k

bl ea ijh{k{kFkhZ dks l Hkh izuka ds mRrj nsuk vfuok; Zgksrk gA le; dk cl/ku ugha gksrk g\$ ijUrqi zu dk mRrj l gh : i l nsuk bl ijh{k.k dk vfuok; Zvax gA

3-3 cf) ijh{k.k ds mi; kx

vk/kqud le; eacf) ijh{k{k vR; f/kd mi; kxh fl) gpZgA ekuo thou ds iR; d dk; Zl = eacf) ijh{k.k dh cgr vf/kd egRrk vk\$ mi; k\$ xrk gA

3-3-1 elh cf) ckydka dk irk yxluk

cf) ijh{k{k ds }kjkl jyrki wD , d gh d{k ea i <us okys elh cf) ckydka dks Nk/k tk l drk gA mudh cf) yfC/k dsvk/kkj ij oxhbdj.k dj] l eku cf) yfC/k okys ckydka ds l kFk mudh f'k{k dk izdk dj l epr fodkl fd; k tk l drk gA

3-3-2 cky vijf/k; ka l s 0; ogkj

&&&&&&&&&&&&&&& vijf/kh fuEu cks) d Lrj ds gksrk gA mPp ekuf l Lrj &&&&&&&&&&&&&&& ijh{k{k vka dsek/; e l scky vijf/k ds dkj.k &&&&& ea , oa &&&&&&&&&&&&& &&&&&& l Qyrk feyrh gA

3-3-3 f'k{k ea mi ; kx

cf) dk l cl svf/kd mi ; kx fo | ky; ea glrk gA bu ijh{k. kka ds vk/kkj ij fofHku Jskh tS & l keW; en i frHk' kkyh ckydka ds oxhDj.k ea l gk; rk feyrh gS f'k{k ea fuEu izdkj l s mi ; kxh gS &

- 1- ckyd dh mlufr ea deh dk dkj.k tkuus ea l gk; dA
- 2- de cf) okys ckyd dh f'k{k dh fo' ksk 0; oLFkA
- 3- v/; ki d ds fy, l eL; k l ek/kku ea mi ; kxhA
- 4- ckyd dh ekuf l d ; k; rk dk l E; d vkdyuA
- 5- ckydka ds fy, 0; kol kf; d f'k{k ds ppko ea ennxkjA

3-3-4 fof'k"V oxk ds v/; ; u ds fy, mi ; kxh

cf) ijh{k.k dN fof'k"V oxk tS svdkk xakl cgjs, oavf' kf{kr 0; fDr; ka ds v/; ; u ds fy, cgr mi ; kxh gA

3-2-5 m | kxka ea mi ; kxrk

m | kx ds {k= eaHkh vf/kdkfj; k de p kfj; ka vS fo' kskK ds ppko ea cf) ijh{k cgr l gk; rk nrh gS D; kd vkonu i = ea iwz vutko] 'k{k} ekuf l d o fof'k"V ; k; rkva dk yS k& t k k gkrk gA

1- fous l kbeu cf) ijh{k.k &

oS fDr d cf) ijh{k.k ka dk J\$ fous l kbeu dks tkrk gA bl ea 15 o"z ds ckydka dh ekuf l d ijh{k ds fy, 54 izu rdkr fd, x, A bl ea izuka dk p; u bl < x l sfd; k x; k fd 5 o"z ds ckyd ds fy, fu/kkZjr izu dk mRrj 4 o"z dk ckyd ugha ns drkA bl izdkj mRrj ns l dus ; k u ns l dus dh {kerk ds vk/kkj ij eW; ka du fd; k tkrk FkA fous l kbeu fof/k dk l cl scMk ykHk ; g gSfd izuka ds vk/kkj ij Nk= dh ekuf l d vk; qdk Kku gks tkrk gS, oa ijh{k. kka ds fy, fo' ksk mi dj.k dh vko'; drk ugha i Mfha

ikBxr izu

iz 1 cf) ijh{k.k ds iz uka ds uke fyf[k, A

iz 2 cf) ijh{k.k ds D; k mi ; ks gA

I kjkak

cf) & cf) , d tletkr 'kfDr g\$ ftl ds }jk dfBu l sdfBu dk; Z; k fo"k; dksl jy l sl jy
djds l e>k ; k l e>k; k tk l drk gA

cf) dsfl)kur & ¼1½ , d [kM fl) kar ½2½ f} [kM fl) kar ¼3½ l kekf td [kM fl) kur ¼4½
cg[kM fl) kur ¼5½ [kM fo' y\$ k. k fl) kur A

cf) ijh{k.k & ikp Hkkxka ea foHkkftr fd; k tk l drk g\$ &

¼1½ o\$ fDr d cf) ijh{k.k ½2½ l kefgd cf) ijh{k.k ¼3½ fØ; kRed cf) ijh{k.k ¼4½ l e;
l hek; Dr ijh{k.k ¼5½ l e; l hek jfgr ijh{k.kA

M.A.

cf) yfC/k = I. Q = ----- x 100

C.A.

cf) ijh{k.k ds mi ; ks & ¼1½ ea cf) ckydka dk irk yxkusea ½2½ cky vi jkf/k; ka dks l e>u
ea ¼3½ f'k{k ea ¼4½ fof'k"V oxk\$ ds v/ ; ; uka ea ¼5½ m | kska ea

vRe ijh{k.k & izu

ukV %fuEufyf[kr iz uka dks fcuk mRrj dqt h n\$[ks gy dhft , A

mRrj dqt h l sfeyku dj Lo; aeY; kadu Hkh dhft , A

iz 1 fuEu rkfydk ea , d vj cf) ijh{k.k ds uke fn, g\$ vj nj jh vj mu euk\$Kkfudka ds
uke fn, g\$ ftl gks cf) ijh{k.k; a cukbZ gA l gh tkMh cukb, A

$\frac{1}{4}\sqrt{\frac{1}{2}}$ L V s Q k M Z f c u s i j h { k . k	I k b e u f c u s
$\frac{1}{2}\sqrt{\frac{1}{2}}$ I k e f i g d c f i) i j h { k . k	c V L , o a V j e s u
$\frac{1}{4} \frac{1}{2}$ f c u s I k b e u i j h { k . k	I h T ; u u
$\frac{1}{n}\frac{1}{2}$ f Ø ; k R e d i j h { k . k	v k k e l u , o a g s V h z

i z 2 I g h $\frac{1}{4}\sqrt{\frac{1}{2}}$ d k p ; u d h f t , % &

$\frac{1}{4}\sqrt{\frac{1}{2}}$ c f i) d s I E c l / k e a ; g I R ; g s f d &

(i) c f i) f y a x H k n d s v u d k j i f j o r U ' k h y g a

(ii) c f i) v k ; q d s I k F k c < r h g a

(iii) c f i) t l e t k r g k r h g a

$\frac{1}{2}\sqrt{\frac{1}{2}}$ f t I c k y d d k s c f i) y f c / k 115 g s m l d h c f i) J s k h g k s c h &

(i) i f r H k k ' k k y h

(ii) r h o z c f i)

(iii) I k e k l ; c f i)

(iv) i z [k j c f i)

$\frac{1}{4} \frac{1}{2}$ c f i) y f c / k d k I g h I = g s &

(i) e k u f l d v k ; q
 -----x 100
 ' k k j h f j d v k ;

(ii) K k u v k ; q
 -----x 100
 e k u f l d v k ; q

(iii) ' k k j h f j d v k ; q
 -----x 100
 e k u f l d v k ; q

- iz 3 cf) ekud ijh{k.vka dh dkbz pkj fo'kSkrrk, afyf[k, A vø 5
- iz 4 cf) ijh{k.k ds dkbz 3 mi ; kx fyf[k, A vø 5

mRrj dñth

- iz 1 $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ LVuQkMZ fcus ijh{k.k cVZ, oaVjeu
- $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ I kefigd cf) ijh{k.k FkkkI u , oa gxVh
- $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ fcus I kbeu ijh{k.k fcus I kbeu
- $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ fØ; kRed ijh{k.k I hT; w
- iz 2 $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ cf) tletkr gkrh gA
- $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ rhoz cf)
- $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{2}$ 'kkjhfd vk; q
-----x 100
ekufI d vk; q
- iz 3 (i) cf) tletkr gkrh gA
- (ii) cf) 0; fDr dks fofHku fØ; k; a I h[kus ea I gk; d gkrh gA
- (iii) cf) dks fofHku fØ; k; a I h[kus ea I gk; d gkrh gA
- iz 4 (i) ckydka ds 0; fDrxr Hkrn ds vuq kj f'k{kA
- (ii) cky vijkf/k; ka ds 0; ogkjA
- (iii) f'k{k ea mi ; kxA

i=kpkj iB; Øe
ek;/fed f'k{k e.My e-ç-] Hki ky
 ½kj k l okl/kdkj l jf{kr½
 fMlyek bu ,T; qđku ¼}rh; o"½
 izu i= & lre~

fo"k; & f'k{k eukfoKku

iB l ;k & 9

mifo"k; & l'tukRedrk 1- vfZ ,oa ifjHk'k 2- l'tukRed ckyd dh igpku
 3- f'k{k ea l'tukRedrk dh mi;kxrk

fi; Nk=] v/;ki d]

vc vki l e> ppsgd fd f'k{k ds {ks= ea eukfoKku dh fdruh vge Hkfedk jgrh gA ; gh
 dkj .k gsfed eukfoKku dsfofo/k i gyvka ij ppkZ dh xbZ vkj ml ds i wZ i k B eacq) fo"k; d ppkZ
 dh xbA vc rd l e> ppsgd fd l Ei wZ f'k{k .k ckydka dks thou eadqkyrk inku djusgrqgh
 fn; k tkrk gA ckyd ea l e; , oai fj l Fkr; ka ds vuq i dk; Z djusdk dks ky vkuk pkrf, A bl ds
 fy, vko'; d gsfed ckyd Lo; a ds fopkj ka dks erZ : i na vfkr~ml ds fopkj ka ea ekydrk gka
 ; g ekydrk] ml ds vi us fopkj gh gđ ftl ij ml dh cq) l'tukRed curh gsf vkj ckyd ea
 l'tukRedrk dk l ekošk djuk gh f'k{k dk vfre mnas; gA vr% vkbZ, vc bl iB ea
 l'tukRedrk ij gh ppkZ dja

mi bdkz & 1

I 'tukRedrk & vFkZ ,oa ifjHk'k &

I oī Fke ge ; g fuf'pr djafd I 'tukRedrk gSD; k \ vkt dh ifjLFkfr; kaij fopkj djus ij fofnr gkrk gSfd ; g ; q pqr; ka l shjk gpr gA ; spqr; kafofo/k izdkj dh] fofo/k {ks=h; , oafofo/k fn'kk dh g\$ bu l cdk l keuk euq; djrk gSvk\$ uohu&uohu l eL; kvkadsfunku ds fy, uohu&uohu ekxk&dh [kkt djrk gA

bl dsvfrfjDr , d vk\$ ckr n[kuseavkrh gSiR; d 0; fDr fdl h u fdl h izdkj dk fuekZk djrk gA dN fuekZk uohu gkrsgA ; g fuekZk gh l 'tu gA ; g l 'tu dyk] l kfgR;] l l—fr] foKku] m | ks fofo/k {ks=ka eagkrsgA vr%vc ge ; g fopkj djx\$ fd bl LFky ij l 'tukRed l sD; k vk'k; gS\

I 'tukRed vFkZ ,oa ifjHk'k

I 'tukRed dk vFkZ vaxst h ds 'kCn (Creativity) ds i ; kZ ds : i ea iz ks fd ; k x ; k gA fdUrq l g\$ k HkVukxj us Qkoj dkfey cYds l s l ger gkdj (Creativity) 'kCn dk i ; kZ I 'tukRedrk ekuk gA I 'tukRedrk ds l ehi 'kCn ; Fk fo/kk; drk] mRi kndrk rFk [kkt vkfn ij Hkh fopkj fd ; k g\$ fdUrq muea Øe'k% , d=hdj.k oLrq fuekZk vk\$ 'kksk dks i k ; k gA bl h izdkj I 'tukRedrk ea 'k; dk vkxeu gks ds dkj.k I 'tukRedrk 'kCn dks gh mi ; qr ekuk gA

mudsvuq kj I 'tukRedrk eafo | eku uohurk , oaeksydrk dh l f"V djuh gkrh gA vr% I 'tukRedrk gh (Creativity) 'kCn dk mi ; qr i ; kZ gA MKWj?kphj Hkh bl sgh mi ; qr ekursgA vr% ; g dguk gksk fd I 'tukRedrk og fØ; k g\$ tksfo | eku eaeksydrk , oa uohurk yk l dA vkb, dN fo}kuka ds erka ij ppkZ dj yA

jlcVZQMLV dgrsg& ekfydrk D; k gS\ ; g eDr l kgp; ZgA tc dfork dh i fDR; ka ; k ml ds fopkj vki dks m}fyr djrs g\$ vk\$ l k/kj.khdj.k ds fy, ck/; djrs g\$ rks ; g nks oLrq/ka dk l Ecl/k gkrk gA ijUrqvki l kgp; Zdk n[kus dh dkeuk ugha djr\$ vki rks ml dk vkulln yrs gA

Lyv egkn; ds vuq kj & tc fdl h dk; Zdk ifj.kke uohu gk\$ tksfd l h l e; e] l ekt mi ; kxh gks rc ; g dk; Z I 'tukRed dgykrk gA

tkc cdj dk er gSfd & vfuok; Z: i l sfd l h ubZoLrqdk l tZu djuk gA foLr'r vFkZ ea t gka ij u, fopkja dk l az gka

I hchxM us dgk gš I 'tukRedrk og fopkj gšfd tksfdl h I eñ ea I krR; dk fuekZk djrk gš I 'tukRedrk ds dkj.k gš & I kgp; I vkn'kkRed ekšydrk] vudnyrk] I krR; rk ykp ,oa rkfdZd fo"K; dh ; kx; rka

vc ; fn ge mi ; Dr ifjHkk"kkvka vks] fopkjka ij /; ku na rks I 'tukRedrk ea fuEukfdr fof'k"V; ka dk I ekoš k gksuk pkfg, &

- 1- I 'tu mi ; ksch gkA
- 2- I kekftd ekU; rk ikr gkA
- 3- nks ; k vf/kd inka ds ; kx I suohurk ykbZ xbZ gkA
- 4- ifrHkk fodkl ea I g; ksch gkA

vr%vc ge dg I drs gšfd uohu rFkk ekšydrk ykus dh fØ; k gh I 'tukRedrk gš

oLrq% ; g ekuo iNfr ea fo|eku I oHke iDrR gš tks y[kd] dykdkj] dfo] fp=dkj] fo}ku vfHkurk vkfn I Hkh ea ikbZ tkrh gš vr%Nk= eabl ifrHkk vFkkZ-I 'tukRedrk dk fodkl djuk f'k{k}kd dk mRrjnkf; Ro gks tkrk gš ; fn f'k{k}kd Nk= dks mfpr ekxh'ku gha ns I dk rks vudka Nk=ka ea vud i frfØ; k; a fodfl r gks I dks vks] ml I s gekjs gh I ekt dks vudka ykHka I sofpr jguk iMxkA

I 'tukRedrk dsfodkl graqf'k{k}kd dks ; g tku ysk vko' ; d gšfd bl dsfodkl dk eq; vk/kkj fp= gš fp= nks izdkj dk gkrk gš vi I kjh vks] vfHkl kjhA bu nksuka ds ; kx I sl 'tukRedrk dk fodkl gkrk gš

f'k{k}kk ds {ks= ea I 'tukRedrk dk fo'kSk egRo gš Nk=ka ds Lrj ds vud kj I 'tukRedrk dk Lrj Hkh vyx&vyx gks I drk gš vr%Nk=ka dks ikr I k/kuka ds vk/kkj ij I 'tu djus dk vol j nsk pkfg, A

iBxr izu

- iz 1 I 'tukRedrk eafdu fof'k"Vrkvka dk I ekoš k gksuk pkfg, \
- iz 2 I 'tukRedrk dsfodkl dk eq; vk/kkj D; k gš \

mibdkbz & 2

I 'tukRed ckyd dh igpkj

fxYQkMZ egkn; us I 'tukRedrk dh igpku dsfy, pkj vk/kkj ekus gā &

- 1- rkrdkfyd ifjflFkfr; ka l s ijs tkus dh ; kx; rk&cgqkk nqkk tkrk gS fd Nk= fo|eku ifjflFkfr; kadsvk/kkj ij] ml ds vksj vksxstkus; k c<kusdsfy, fpUru&euu ; k vfhkO; fDr djrs gā bl dk rkr i ; L ; g gSfd ckyd&ckfydkvka ea I 'tukRed 'kfDr gā
- 2- fdl h l eL; k dh i qO; kq; k&ftu Nk=ka }kjk fdl h rF;] l eL; k ; k ml ds vak ij uohu O; kq; k i Lr r dh tkrh gS rks ml ea I 'tukRedrk dk xqk gkus dh i q'V gkrh gā
- 3- vl keU; rFkk ikl fixd fopkjka dk l keatL; &oLr r% mu ckydka dks I 'tu'khy l e>uk pkfg,] tksfpUru] rdZrFkk dYi uk }kjk ikl fixd fdUr qvl keU; fopkjka ea l keatL; cukus dh {kerk j [krs gā
- 4- vl; O; fDr ds fopkjka ea ifjorū djuk I 'tukRed 'kfDr ds }kjk gh , d O; fDr vi usfpUru rdZ, oaiek. k] ekfyd , oardZrFkk l xr <x l si Lr r dj nū jka ds fopkjka l si fjorū ys vkrk gā ; gh I 'tukRedrk gā

vr%f'k{kid dk drD; gSfd vi usftKkl qNk=&Nk=kvka ea mDr vk/kkj &xqkka dh fo|ekurk l e>svksj rnuq i mlga ekxh'kū ndj muds bu xqkka ds fodkl ea l g; kx nā

l s o dVjeu us ; g I 'tu'khy ckydka ea fuEu xqkka dk l ekoš k gkus crkrs gā &

- (i) ekfydrk
- (ii) LorU= fu.kz 'kfDr
- (iii) ifjgkl fiz rk
- (iv) mRI qtrk
- (v) I ōnu'khyrk
- (vi) Lok; Rrk

mDr xqkka l s ; q'r ckyd ea I 'tu'khyrk gkrh gS fdUr q ml dk fØ; kO; u I 'tukRedrk fØ; kvka ij vk/kkfjr gkrk gā I 'tukRed fØ; kvka dsfy, fuEu ckra i e q k HkRedk fuHkrh gS &

- 1- fo'okl l`tu dsfy, viusij fo'okl gksuk vko'; d gA
- 2- eurjak

fopkj vkrsjgrsgA dHkh&dHkh cpiu ea l qh gpz dgkuh eu dksm}fyr dj uohu l`tu grqifjr dj l drh gA

1- l`tukRed vfH0; fDr &

dYiuk] l`tukRedrk dh vfH0; fDr gA ; g 'kfDr 0; fDr'k% fHkuu gksrh gA bl fy, iR; d ckyd dh l`tu {kerk ea Hkh fHkuurk ikbz tkrh gA

vc ge l`tukRed f'k{k.k &

ckyd Hkk"kk] dyk] l æhr bR; kfn ds }kjk viuh Hkkoukvka dks0; Dr djrk gA bl l s, d vkj ml dk vrjckk idV gksrk gSvkj nw jh vkj vfH0; fDr c<rh gA bl sgh l`tukRed f'k{k dkgrs gA

2- l`tukRed eW; &

l kexh rFkk funskky; fof/k; ka dk fpuru vkj ml dh vfH0; fDr nus dh {kerk dk fodkl djus ; kx; iKB; Øe dk fuekzk djuk vkrk gA

3- l`tukRed fopkj

bl ds vlrXr ekfyd rFkk rkfdZl vfH0; fDr dk i{k gA okLro ea thou dk fodkl l`tu'khyrk eagh fufgr gA

; g 'kfDr ckyd dscf) fodkl , oa#fp; ka }kjk fn'kk&funzk i krh gA [ksy , oaeukfoukn fizrk bl dsvk/kkj gS bl fy, l`tu'khy ckyd rRo , oa vo/kkj .kkvka l s [ksyrk gA uohu vutko i ktr djusdsfy, mRl pl jgrk gSvkj #fp dsvuq i fn'kk [kstdj viuh l`tu'khy dksfodfl r djrk jgrk gA 0; fDr ds thou ea bl ds fodkl ds vvx&vyx Lrj gksrk gA

ckY; oLFkk ea dN fclnq i Hkkfor djrs gA rksfd'kkj koLFkk ea nw jA bl ds fodkl dh xfr Hkh vvx&vyx gksrh gA gkj bl egkn; us Hkh f'k{k dka dks l`tukRed f'k{k.k l e>kus ds fy, vucl iz Ru fd, A

l`tukRed f'k{k.k &

bl iðkj dsf'k{k.k ea ckyd dks l eL; kvka ds l ek/kku djus ds vol j fn, tkrsgãft l l s
og [kkst i fØ; k l s i f j f p r g k l d a m u e a d j d s l h [k u s d h i ð f r r c y o r h g l s t k r h g a b l f y,
f'k{k.k ea fuEu fof/k; ka }kj k l 'tu 'k f D r d s f o d k l e a r h o r k y k b z t k l d r h g s &

1- iðr rF; ka l s l p u k x g . k d j u k &

bl ea f'k{k d l e L; k l e c u / k h r F; n r k g s v l s j c y d m l g h a d s v k / k k j i j l e L; k d s f u n k u
d h v l s j c < f k g a ; g i z k k y h b f r g k l v l s j H k u k s y t s s f o " k ; k a e a v f / k d l Q y r k n k ; h g a

2- o r ð k u l e L ; k v k a d k l e k / k k u &

bl ea N k = l e k t e a 0 ; k l r f o f o / k l e L ; k v k a d k l e k / k k u [k k s t r k g a

3- H k o h i f j . k e d h d Y i u k &

; g f o f / k d Y i u k d k f o d k l d j t h o u e a f p l r u , o a f u . k z d j u s d h { k e r k d k f o d k l d j u k
g a b l e a l ' t u k R e d d k f o d k l g k r k g a

4- o x h ð j . k ; k s t u k d k f u e l z k &

i k l r r F ; k a d k o x h ð j . k v k o ' ; d g a 0 ; k d j . k d k f ' k { k . k o x h ð j . k i j v k / k k f j r g a v r %
o x h ð j . k d k f ' k { k . k v k o ' ; d g a

5- v l o s k . k i f Ø ; k &

bl f o f / k l s l e L ; k l L r r d j d s m l d s f u n k u d s f y ; s i z R u d j k ; k t k r k g a

6- l ð k j i f Ø ; k &

bl ea N k = d k s f d l h d k ; j o L r q ; k i f Ø ; k d s l ð k j d s f y , i z R u ' k h y c u k ; k t k r k g a u o h u
v f o " d k j g h b l i f Ø ; k d s i f j . k k e g k r s g a

i k B x r i z u

iz l ' t u k R e d c y d d h D ; k i g p k u g s \

m i b d k b z & 3

f'k{k ea l ' t u k R e d r k d h m i ; k s x r k

l ' t u k R e d r k , d , d k f o p k j g s f t l d s e k / ; e l s c y d k a e a f u f g r e k s y d l H k k o u k v k a d k s

fodfl r fd; k tkrk gA tS & tS sctyd eaifrcckkk , oal ckk dk fodkl gsktkrk gA og vi us
 okroj.k eaifjorZi djuk pkgrk gA tcfid iks+0; fDr ifjLFkr ds vuq kj l ek; kstu djuk
 pkgrk gA ckyd vR; kf/kd dYi uk'khy gsrk gA og vi usf[kykska dksvyx ystkrk gsvkS mudks
 nls : i ea j [krk gA ; gka l'tukRedrk dk in'kZi gsrk gA l'tukRedrk , d LokHkkfod]
 l koBkfed ekuoh; 'kfDr gA bl 'kfDr dk iz; kx f'k{kk ds ek/; e l s; fn ckydk dks i kBl kgr
 djuseafd; k tkos rks og l kgfl d fpru vkS fØ; k'khyrk }kjk eq; /kkjk l sgVdj u; s vuqko
 i klr djsk rFkk orZku dk l Ecu/k Hkfo"; l s tkMlus dh ; kx; rk fodfl r djskA

f'k{kk ea mi ; ksrk &

¼½ l'tukRed f'k{kk &

dkbZ Hkh eDr vfHkO; fDr gskcyd Hkk"kk n' ; dyk] l xhr] oSkfud dk; ZvFkok xrO; kRedrk
 ds dkj .k O; Dr djrk gSrFkk vi uh Hkkoukvka dks O; Dr djrk gA bl l sml eaLi "Vrk vkrh gSrFkk
 vfHkO; fDr gsrq bl ea l oskRed xgurk vkrh gS tks ml ds 'k{kd fodkl ea l gk; d gsrh gA

½½ l'tukRed eW; ka dk fodkl &

i kB; Øe ea nh xbz ub&ubZ fo/kkvka dks l e>us ea l'tukRed eW; ml dh enn djsr gS
 ftl ds vk/kkj ij i kB; Øe dh l kexh , oafun'kRed fof/k; ka dk fpuru gsrk gS ftl l s Nk=ka dh
 vkRedvfHkO; fDr fodfl r djusea enn feyrh gA

¾½ l'tukRed fopkj &

l'tukRed l s l'tukRed fopkj fodfl r gsrsgSftudh vfHkO; fDr ekSyd rFkk rkfdZ]
 ekS[kd ; k fyf[kr : i l s O; Dr gsrh gA

l'tukRedrk l s l Hkh {ks=ka ea u; &u; s iz; kx , oal adyu] O; oLFki u] oxhZj .k , oal keatL;
 djus dh ; kx; rk ns[kusea feyrh gS tks u; &u; s vuq akku djus dh fn'kk nrh gA

f'k{kk og O; ki d {ks= gS tgka Nk=ka ea l'tukRed 'kfDr; ka rFkk {kerkvka dk fodkl O; fDr
 rFkk l ekt nkska ds fgr ea djus ds fy; s Kku ds fodkl rFkk ifjLFkr; ka dh vuqhyrk }kjk
 l'tukRedrk dks cy feyrk gA

v/; ki d dh Hkiedk

- 1- v/; ki d dks ckyd ds Lrj ds vuq i l eL; k, ai Lr r djuk plfg, A
- 2- l eL; kvka ds l ek/kku grq okāNr rF; ka l s ifjp; vks ml ds vk/kkj ij D; k fd; k tkuk plfg, vkfn izuka ds vk/kkj ij vlxsc < k tk; A
- 3- f'k{k.k ea; g /; ku j [kuk vko'; d gsf d Nk= ea uohurk ykus; k ekfydrk dk l ekoš k djus dh {kerk vk jgh gS vFkok ugha D; k i d ; g uohurk ; k ekfydrk ykuk gh l 'tukRedrk gA
- 4- Nk= ea l gh&l gh eW; ka du djus i d rRr Mkyuk vko'; d gA
- 5- Nk= fpUru djrk gS rks ml s vi us gh fpUru dk ij h{k.k djuk vkuk plfg, , d k vH; kl djkdj f'k{k Nk= ka dk vki l h l eak] v/; ki d , oa l a Fkk i eak dk l eCuk rFkk Nk= ds vFkkHkkodka dk fo|ky; l s l eak Hkh i Hkkfor djrs gA ft l l s Nk= dh l 'tu'khyrk ij l dkj kRed vFkok udkj kRed i Hkko i Mf k gA f'k{k d dk iz Ru ; gh jgsfd Nk= mDr l Hkh dk l dkj kRed ykHk mBk, A

fo|ky; dk , d vks egRo gA ft l l s Nk= dh l 'tu'k fDr dk okāNr fn'kk ea rhozfr l s mi ; Dr fodkl gk l drk gA fo|ky; ea i kB; l gxkeh fØ; kvka i kB; Øe ds vrfjDr i l rdka dk v/; ; u fo|ky; if=dk dk izdk'ku] in'kuh f'kfoj yxkuk , oa vu d vrfjDr dk; l , sfd, tk l drs gA ft l l s Nk= dh l 'tukRed dk fodkl gk l dA

ikBxr izu

iz 1 f'k{k ea l 'tukRedrk dh D; k mi ; k s r k gS \

iz 2 l 'tukRedrk ds fodkl ds v/; ki d dh D; k Hkiedk gA

l kjak

- 1- l 'tukRedrk D; k gS \
- 2- l 'tukRedrk dk vk/kkj &
rkrdkfyd ifjLFkr l sijs tkus dh ; kx; rk] l eL; k ; k ml ds vax dh i q0; k; k vl keku;
rFkk i kl ixd fopkj ka dk l keatL; vU; 0; fDr ds fopkj ka ea i f jor LuA
- 3- l 'tukRedrk l s l 'tukRed f'k{k dk fodkl gkrk gS rFkk l 'tukRed eW; , oa fopkj fodkl r gks gA

i=kpkj iB; Øe
ek/; fed f'k{k e.My e-ç-] Hki ky
 ½kj k l okl/kdkj l jf{kr½
 fMlylek bu ,T; pšku ½}rh; o"½
i zu i = & l re~

fo"k; & f'k{k eukfoKku

iB l ;k & 10

mifo"k; & l keku; LokHkkfod i dfrR; ka vksj mudh f'k{k ea mi ; kšxrk

fi z; Nk=]

i wZ iB ea vki us f'k{k eukfoKku] l re] i zu & i = ea l h[kus ds i Hkkod rRo] vo/kku vksj #fp] Lefr foLefr , oaFdku ds fo"k; ea i <A i Lr q iB ea vki l keku; LokHkkfod i dfrR; ka vksj mudh f'k{k ea mi ; kšxrk fo"k; dk v/; ; u fuEu mi & bdkb; ka ea dj&A

mi & bdkbz & i Eke & l qko

mi & bdkbz & f}rh; & vu d j . k

mi & bdkbz & r}rh; & l gku Hkfir

mi & bdkbz & pr f j z & [ksy

mi & bdk& i fke

I fko

¼-1½ I keU; i fRr; ka &

vk/kfud f'k{kk eukoSKkfudka dk dFku gSfd ckyd dh f'k{kk ml ds0; ogkj dseukoSKkfud vk/kkjka ij vk/kkfjr gksuh pkfg, A

vf/kdkk eukoSKkfudka us I keU; LokHkkfod i dFRr; ka ds vUrxZr pkj I keU; i dFRr; ka ekuh gA I fko] vuqj.k] I gkufkfr , oa [ksyA ; s I keU; i dFRr; ka gh ekuo] 0; ogkj ds ewy vk/kkj gA

I keU; i dFRr; ka ekuo LokHko ds vuq i , d h fof/k; ka gS ftuds fofHku i dky ds0; ogkj ka dks tkxr fd; k tk I drk gA jkU usvknr vkSj I h[kh gPZ ckrka dh i fjkofRr dks I keU; i dFRr ekuk gA dN eukoSKkfudka us I f'k dh [kst vkSj nqk I s cpus dh i dFRr dks Hkh I keU; i dFRr ea I fefyr fd; k gA

ewy i dFRr dk fdl h fof'k"V I dx I sl adk jgrk gS tcfD I keU; i dFRr ea , d k ughagrkA ewy i dFRr fdl h fo'kSk i fjLFkr ea gh tkxr gsrh gA I keU; i dFRr fdl h Hkh i fjLFkr ea tkxr gks I drh gA ewy i dFRr; ka ds vUrxZr in'kZ dh fuf'pr fof/k; ka gA tcfD I keU; i dFRr; ka dN fuf'pr i fjLFkr; ka ea tkxr gsrh gA

I keU; i dFRr; ka ds vUrxZr I fko ¼ dx ½ vuqj.k] I gkufkfr , oa [ksy ds }kj k ckydka ds I ekthdj.k dh i f0; k ea I gk; rk feyrh gA

¼-2½ I fko (Suggestion) –

I fko , d i dky dh ekufI d i f0; k gS ftI ds vUrxZr nU jka ds fopkj dks fcuk fopkj ; k rdZfy, gh eku yuk gA

eDMky ds vuq kj I fko] fopkj] I ns'kokgu dh , d i f0; k gS ftI ds }kj k 0; Dr fd; k x; k I fko ; k iZrko fcuk fdl h mfpr rkfdZ vk/kkj ds eku fy; k tkrk gA ifj.kkeLo: i iZ kfjr I ns'k fo'okl ds I kFk xg.k dj fy; k tkrk gA ; |fi ml dks ekuus ds fy, rdZ wZ vkSj mi ; qR vk/kkjka dk i Hko gsrk gA

fdEky ; x ds dFkuq kj & ge l q-ko dks 'kCnkj fp=ka vFkok fplgka dh Loh-fr ds ek/; e l sirhdKRed l nskokgu ds: i ea ifjHkkf"kr dj l drsgj ftl eam l dks ekuus dk dkbz Lo; afl) vFkok rdZ vk/kkj ugha gkrkA

FKÅyl dk er & l q-ko 'kCn vc l keku; rk ml ifØ; k dsfy, iz kx fd; k tkrk g\$ ftl ds }kjk fopkj kadh , d 0; oLFkk dsifr vfhkofRr food'khy vutko dsvfrfjDr fdl h vu:) ifØ; k l s , d 0; fDr rd igpkbz tkrh gA

¼-4½ l q-ko dh fo'kkrk, a &

mi ; Dr ifjHkkf"kvka ds vk/kkj ij l q-ko dh fuEufyf[kr fo'kkrk, a gkrh g\$ &

¼1½ l q-ko ds }kjk , d 0; fDr l snl js 0; fDr rd dN l q-ko igpk; k tkrk gA

¼2½ l q-ko 'kCnkj fp=ka vFkok vl; fdl h irhdKRed ek/; e l sfn; k tkrk gA

¼3½ l q-ko ds i hNs dkbz i ek.k vFkok rdZ ugha gkrkA

¼4½ l q-ko , d ekuf l d ifØ; k gA

l q-ko dks mi ; Dr fo'kkrkvka , oai f jHkkf"kvka ds vk/kkj ij ; g dgk tk l drk g\$fd ; g , d , d h ekuf l d ifØ; k g\$ ftl ea 'kCnkj fp=ka vFkok fdl h vl; irhdKRed ek/; e l scl\$) d i ek.k ; k rdZfn, fcuk fdl h l nsk dks , d 0; fDr l snl js 0; fDr rd igpk; k tkrk gA

¼-5½ cky fodkl ea l q-ko &

ckyd ds fodkl ea l q-ko l scMh l gk; rk ferh gA ckyd 0; ogkj eacgr l h tçkus l q-ko l s l h[krk gA l keku; r% ckyd ij fu"kkRed l q-ko dk i hko vPNk ugha i MfKA i M+dks dkVus l sjklus dsfy, ckyd l s ; g er dfg, fd i M+dh j {kk djka bl h rjg tgkafo:) l dr dk ykHk mBkuk g\$ ogka okiNr ckr dsfy, l q-ko fn; k tk l drk gA l q-ko dk ykHk mBkus dsfy, vko' ; d g\$fd ekrk&fi rk vj\$ vfhkHkkod ckyd ds l keus vPNs vkn'kzj [ka bl h rjg fo |ky; dk okrkoj.k vPNk gkus ij Hkh l eog l dr dk ykHk mBk; k tk l drk gA

¼-5½ l q-ko ds idkj &

- 1- **Hkopkyd I ɸko &** ; g funɸk I oɸ Eke gekjs foHkx ea iɸ kfjr Kku if=dkvka I s I cl s igys mRi Uu gkrk gA ; g funɸk I oɸ Eke gekjs vpru eamfnr gkrk gA ogka ; g gedks i Hkfor djrk gA tS s I xhr I ɸdj gekjh mæfy; ka fFkj dus yxrh gA
- 2- **vkrE I ɸko &** 0; fDr Lo; a dks tks I ɸko nrk gS os vkrE I ɸko ds vlrXr vkrS gA dHk&dHk fo | kFkZ dkbZ fu.kZ yɸj ml ds vuɸ kj dk; Zdjus yxrk gA og I e; ij fu; fer : i I sfo | ky; vSj eu yxkdj v/; ; u djus vkn I s I æ/kr gks I drk gA
- 3- **ifrjksk I ɸko &** tc I ær dk i Hko foijhr 0; ogkj mRi Uu djrk gS rks bl I ɸko dks ifrjksk I ɸko dgrs gA bl iɸkj ds I ɸko ckyd ij foijhr i Hko Mkys gA mnkgj.k ekj dk ; g dFku ifr"ksk I ɸko cu tkrk gA
- 4- **ifr"Bk I ɸko &** xq tuka vSj cMla }kjk 0; ogkj I Ecl/kh I Hk funɸk ifr"Bk I ɸko ds vlrXr vkrS gA mez ea tks yks o; Ld gks gA mudh ckrka dks Nk/h&Nk/h mez okys vi uk yrs gA D; kId mudseu ea ; g Hkkouk jgrh gSfd cMla ea mul s vf/kd Kku gA
- 5- **I kefgd I ɸko &** I eŋ }kjk fn; sx, I ær I kefgd I ɸko dgykrS gA ; fn d{kk ds I Hk ckyd dkbZ fo'ksk dk; Zdjrs gS rks ugha djus okys , d ; k nks ckyd Hk ml I s djus yxrs gA

ikBxr izu

iz 1 I ɸko dh fo'kskrk, afyf[k, A

iz 2 I ɸko ds iɸkjka dk o.kZ dhft, A

mi & bdkbZ & f}rh; vuɸj.k

kyd ds thou ea vuɸj.k dk cgr egRo gA vuɸj.k Hk vpru eu dh ekufI d fØ; k 0; fDr thou vuɸj.k djds vuɸka phta I h[krk gA

1- ifjHk"kk; a &

vuɸj.k , d ifrfØ; k gSft I dsfy, mRrstd nŋ js dks ml h iɸkj dh ifrfØ; k dk Kku djkrk gA

vuɸj.k doy , d euf; }kjk mu fØ; kvka ds tks fd nŋ js ds 'kjhj I ækh 0; ogkj I s

I æf/kr gð dh udy djus ij ykxwgrk gð

& FkkÅyl

vuðj. nñ js ds 0; ogkjka ; k dk; kæ dks tkucudj vi ukus dks dgrs gð & eðMky

tksdk; Zññ jsdsdk; Zdh ik; %ijh udy gkrh gsvFkok tksbPNk vFkok fcuk bPNk dsfd; k
tkrk gsmi s vuðj.k dgrs gð

mi ; Þr ifjHkk"kkvka l sfuEu ckraLi"V gkrh gS&

1- ; g , d , ð h ifØ; k gS tks prú , oa vprú voLFkk ea dh tkrh gð

2- bl ea , d 0; fDr nñ js ds dk; kæ dks vFkok 0; ogkjka dks tS k dk rS k vuðj.k djus yxrk
gð

3- l arkk , oami ; kfxrk bl dk vk/kkj gð

4- ; g tletkr gkrh gð

5- l Hkh ikf.k; ka ea ikbz tkrh gð

6- ; g l kefigd thou dh ey iðFr l smRi lu gkrh gð

7- ; g fØ; k izkku gkrh gð

2-2 vuðj.k&fodkl

1- ; g mPp Js kh l sfuEu Js kh dh vkj pyr k gð vFkkz-Åph d{kk dsckydka dk vuðj.k uhps
dk; Z okys yMels djrs gð

2- bl dks i Fke fl) klr ds: i eackyd ekU; djrs gð fQj fØ; k : i eaml si fjf.kr djrs gð

3- bl dk i ð kj 'kh?krk l s gkrk gð mnkgj.kkFkZ igys ckydka }kj k f'k{kd dk vuðj.k fd; k
tkrk gð bl dsckn l ex l ekt ckydka dk vuðj.k djus yxrk gð

2-3 vuðj.k fodkl grq ekri&fi rk , oa f'k{kd ds drÞ; &

ckyd ea i kjEHk ea'kkjhfd , oackn eafopkjKRed vuðj.k 0; fDr dsfodkl ea i Fke voLFkk
ek= gS vks ftruk gh vuðj.k dsfy, l Ei lu {k= i klr gksk fodfl r 0; fDrRo Hkh mruk
gh l Ei lu gkskA

- 1- f'k{k d o 'kkyš okrkoy.k vkn'kz vksj vuøj.k ; kx; gkA
- 2- vfhkHkkod] vkn'kz 0; ogkj iLrø djA
- 3- ckyd dks udkj kRed vuøj.k l scpk; A muea vPNh vknra fodfl r djA
- 4- fo | ky; okrkoy.k eamRre fof/k l s [ky i fr; kšxrk] l kl—frd , oal keftd dk; Zvk; kštr fd; s tkoa mudk vuøj.k djds vkn'kz dks thou ea <kyk tk l dA
- 5- vuøj.k , d k gksfd ckydka ea [kxst i dFRr fodfl r djA
- 6- fopkj'khy vuøj.k dsfy, ckydka dks i šjr djA

2-4 vuøj.k ds idkj &

- 1- **Igt vuøj.k &** bl idkj ds vuøj.k ea l gkukfr 0; fDr dks vuøj.k dsfy; s i šjr djrh gA mnkgj.k dsfy; s, d L=h dks jkrk gøk nš[kdj ml jh L=h dk jkukA fdl h ckr ij f'k{k d dks gA rk gøk nš[kdj fo | kFkz ka dk Hkh gA ukA
 - 2- **Hkkookpd vuøj.k &** fdl h 0; fDr dks dN djrs gq nš[kdj Lo; a Hkh oš k djuk Hkkookpd vuøj.k gA og vuøj.k vi us Lo; a ds Hkkoka vksj fopkjka ds dkj.k fd; k tkrk gA fdl h dykdj dksfl uek ds inš ij nš[kdj ml dh udy djukA fo | kFkz }kj k f'k{k d dh fdl h fo'kš epk dh udy Hkkookpd vuøj.k ds mnkgj.k gA
 - 3- **vFlghu vuøj.k &** ; g Nk/s ckydka ea nš[kk tkrk gA Kku ds vHko ea ckyd vckšk vuøj.k djrs gA ftl dk vFkz osLo; a Hkh ugha tkurA mnkgj.k dsfy, ek dks gA rk nš[kdj ckyd dk Hkh fcuk l e>sgA ukA
 - 4- **foodiuk vuøj.k &** ; g vuøj.k l e>&cw>dj fd; k tkrk gA fd'kšj voLFkk l s vi us vkn'kz i q "k dk vuøj.k bl h Jskh ea vkrk gA vkn'kz i q "k vfhkurk] uskj f[kykmh ; k f'k{k d dks Hkh gks l drk gA
 - 5- **ifr: i vuøj.k &** bl idkj ds vuøj.k ea dlnz fclnqed; 0; ogkj vFkok fØ; k u gkdj ml l smRi lu i Hko gkrk gA mnkgj.k fdl h 0; fDr dks o"kkz ea Hkxrs gq nš[kdj Lo; a Hkxrdj ml dk i Hko nš[kukA
- tšl ds vuøj.k &** vuøj.k rFkk vkfo"dkj gh os l k/ku gš ftl dh l gk; rk l sekuo tkfr

usviuk l kgfl d fodkl fd; kA vupj.k ds dkj.k vusd fØ; kvka eadqkyrk i klr dh tkuh gA
 ckyuk] fp= cukuk ckyd vupj.k l s gh l h[krk gA l keftd vkpkj 0; ogkj vupj.k l s gh
 ckyd ea vkrs gA

ikBxr izu

iz 1 vupj.k ds idkjka dk o.ku dhft, A

iz 2 vupj.k ds fodkl grqekrk&fi rk , oaf'k{k d ds drD; ka dh 0; k[; k dhft, A

mi&bdkbz r`rh;

I gkukfir

I gkukfir nu jka ds fy, I onukvka dks ns[kdj mlga vutko djus dh i dfrR gA ns[kus ds
 vuq kj I gkukfir fdl h 0; fDr }kjk vutko fn; s tkus ij I ox dk nu jse a ifrLFkfi r gkrk gA
 I gkukfir , d , s h ekufi d dkey fLFkr gS ftI ds o' kHkr gkdj ge fdl h nq[kh 0; fDr dks
 ns[kdj nfor gks mBrs gS vkSj i l lu ns[kdj vkuflnrA

ifjHk'kk, a &

I gkukfir nu jka dh I onuk vkSj I ox ds dny ns[k ysus ij vutko djus dh , d LokHkkfod
 i dfrR gA

I gkukfir v{kj' k% nu jka ds I kFk Hkkouk dh vutko gA

I gkukfir dk rkrI ; Z , d 0; fDr l snu js 0; fDr ea l ox dk l pkj gA & flduj

3-2 I gkukfir ds idkj &

1- I fØ; I gkukfir & bl I gkukfir ea fØ; k' khyrk gkrh gA fdl h ckyd ds fxj tkus ij
 nkMldj ml smBkukA ch, u- >k fy[krsgsviusl oxka l onuka ds ifr nu jka dh I gkukfir i wZi fØ; k
 i klr djus dh i dfrR dks I fØ; I gkukfir dgrs gA

2- **fuf"Ø; I gkultfir &** bl I gkultfir ea fØ; k' khyrk ugha gkrhA fuf"Ø; I gkultfir eks[kd vlsj -f=e gkrh gA /kuoku 0; fDr; ka dk fu/kzu , oanfyrka dsfy; seks[kd I gkultfir inf'kz djuk bl h izkj dh I gkultfir gA bl izkj dh I gkultfir food dk; Zugha djrk gA tS sog ni jkadh jkuh I jr nS[kdj Lo; a Hkh jkus yxrk gA ; g nks izkj dh gkrh gS &

- 1- nqk I dska ds I kFk mRi Uu I gkultfirA
- 2- I qk ds I dska ds I kFk mRi Uu I gkultfirA

3-3 I gkultfir dk fodkl &

- 1- ckydka dh f'k{kdk ds i fr I gkultfir gkrh gS rks os mudk dguk I gt gh eku yrs gA
- 2- f'k{kdk d{k ea I eng I dska dks I gkultfir i wZ 0; ogkj I s'kkr dj I drs gA
- 3- f'k{kdk I kfgR; vFkok dfork i <fsgg ckydka ea usrdk vlsj I kn; kZultfir dks fodkl r dj I drk gA
- 5- f'k{kdk vlsj ek&cki dks ckydka dh ft Kkl k , oa iz uka dks I gkultfir i wZ gy djuk pkfg, A
- 6- ; fn cMs yks ckydka ds i fr I gkultfir fn[kk, xs rHkh os mudh f'k{kkvka ea #fp yxka

ikBxr izu

- iz 1 I gkultfir I sD; k I e>rs gka muds izkjka dk o.kzu dfj, A
- iz 2 ckydka ea I gkultfir dk fodkl ds sfd; k tkrk gA

mibdkz & prfkz

[ksy

[ksy ckyd] ; pk] o) uj&ukjh I Hkh dksfi z; gsrk gA ckyd [ksy eaLora=rk dk vutko djrs gA eDMuky egkn; usbl s, d I kekl; i dfr ekuk gA

ØHMK og fØ; k gStksvåre ifj.kke dsfy; sughaçfYd ml l s i klr gkusokysvkulln dsfy, dh tkrh gÅ [ksy ea egRo [ksy fØ; k dk gkrk gÅ dk; Z ea fØ; k dk egRo ml dk mnns; gkrk gÅ

gjrku & [ksy ea våre ifj.kke dk fopkj fd, fcuk dkbZ Hkh fØ; k ml l s i klr gkusokys vkulln dsfy, dh tkrh gÅ

4-2 ijh{kRed [ksy

- 1- bl izkj ds [ksykaeackyd oLrpkadksmyV&iyV djrs gÅ bu [ksyka dk vkHkj ftKkl k gÅ
- 2- **jpuRed** & bl izkj ds [ksykaeackyd fofHku izkj ds fuekZk djrs gÅ l kFk gh osmlga dHkh&dHkh rkm+Hkh nrs gÅ jr] feV/h] l jdUMs dkxt ds }kjk fd l h oLrq dk fu; kR dj ml l s [ksyuk fQj mlga rkm+nuk bu [ksyka l s ckyd dh jpuRed] eyw idfRr fn[kkbZ nrh gÅ
- 3- **ckd** [ksy & bl izkj ds [ksykaeavi{kk—r çf) dk iz, kx gkrk gÅ bl l s ckyd ea Kkuo/kU gkrk gÅ
- 4- **xfr'khy** [ksy & bl izkj ds [ksykaeacPp] mNy&dm] nkM+Hkkx epkrsgÅ ; g [ksy 'kjhj ea QfirZ inku djrs gÅ
- 5- **yMbzdk** [ksy & bl izkj ds [ksykaeagkj&thr gkrh gÅ Qv/cky] gkHh] çkV/hckV vkfn bl h izkj ds [ksy gÅ

4-3 fu"d"Z &

f'k{kk ea [ksyka dksfo'kSk egRo fn; k x; k gÅ ckyd [ksykaeaiwZân; l sl ayXu gkrk gÅ [ksy }kjk fd, tkusokys dk; Z ea ckyd dh 'kkjhfd] ekuf l d] l kelftd] vk/; kRed l Hkh izkj dh i fØ; k fØ; k'khy gkrh gÅ f'k{kk [ksy fof/k l sv/; ; u eackydkaeaml h mRI kg l sl h[kusdh {kerk gStksmuds LokHkkfod [ksy ea i kbZ tkrh gÅ

#l h] i kVkykth] gjcVh] Qkoy] ekrk j] xkdkth us vi uh f'k{kk l Ecu/kh ; kst ukvka ea [ksy

dk l eFkz fd; k gA cPps; fn u [ksyrksmudk thou uhj l gks tkrk gA [ky dk cPpkæea l fØ;
; kxnu gA [ky dšlnr vlg cky dšlnr f'k{k k fof/k; ka ea [ky dh fo'kškrkvka dks nf"Vxr j [kk
tkrk gA bu f'k{k.k fof/k; ka ea 0; fDrxr Lorærk rFkk ckyd dh 'kkjhfd ekuf l d {kerkvka dks
/; ku ea j [kk tkrk gA

ikBxr izu

iz 1 f'k{k ka ea [ky ds egRo dks l e>kb, \

iz 2 ijh{kRed [ky l svki D; k l e>rs gA \

l kjlk

f'k{k eukoŠkfud ds vuq kj tle l spkj l keku; i dfr; ka i kbz tkrh gA & l qko vuqj.k
l gkuhkir , oa [kyA

l qko & l qko , d h ekuf l d i fØ; k gsf l l s 'kcnk fp=ka vFkok fdl h vU; i rhdkRed
ek/; e l sck) d i Hko ; k rdZfn, fcuk fdl h l mš k dks , d 0; fDr l snv js 0; fDr rd i gpk; k
tk l drk gA

l qko ds idkj

vuqj.k & ckyd ds thou ea vuqj.k dk cgr egRo gA vuqj.k Hkh vpru eu dh 'kkjhfd
fØ; k gA 0; fDr thouHkj vuqj.k djd ds vudka phta l h [krk gA

- 1- Hkkopkyd l qko
- 2- vkRe l qko
- 3- i frjksk l qko
- 4- l kefigd l qko

vuqj.k ds idkj

- 1- l gt vuqj.k
- 2- Hkkopkyd vuqj.k
- 3- vFkghu vuqj.k

- 4- foodi wɫ vupj.k
- 5- ifr: i vupj.k

I gkuþkfr

I gkuþkfr dh I ɔnukvka dks nʃkdj mlga vutko djus dh i ɔfrRr gA I gkuþkfr ds izkj &

- 1- I fØ; I gkuþkfr
- 2- fuf"Ø; I gkuþkfr

[ksy

[ksy og fØ; k gStks vflure ifj.kke dsfy, ughacfYd ml I siklr gkusokysvkuhn dsfy; s dh tkrh gA [ksy , d tletkr LokHkkfod i ɔfrRr gA

vkRe&ijh{k.k&izu

ukv & fuEufyf[kr izu vki dksLo; agy djus gA blgagy djds mRrj dltth I sfeyku dhft , vlgj vi uh =fV; ka dk I qkkj dhft , A

iz 1 fuEufyf[kr izu ds, d vlgj eukokkfudka dsuke fn, gArFkk nll jh vlgj ifjHkk"kk, anh xbz gA vki ifjHkk"kk , oayʃkd dk I Ecu/k LFkfr dhft , A

eukokkfud

ifjHkk"kk

- 1- eHl ^ge I ɔko dks 'kɔnkj fp=ka vFkok fpUgka dh Loh—fr dsek/; e I s irhdkRed I ɔxokgu ds: i ea ifjHkk"kr dj I drsgA
- 2- fdEcky ; x ^vupj.k nll js ds 0; ogkjka ; k dk; k&dks tkucw>dj vi ukus dks dgrs gA**
- 3- cSyvku ^I gkuþkfr dk rkrri ; Z, d 0; fDr I snll js0; fDr ea I ɔx dk I ɔkj gA**
- 4- flDuj ^[ksy dk; Z ea , d izkj dk eukjatu gA** 18 val½

iz 2 vupj.k D; k gS\ og fdrus izkj dk gkrk gS\ ckyd ds fodkl ea vupj.k dk egRo crykb, A 142 val½

iz 3 I ɔko dk vk'k; Li"V dhft , A

58
mRrj dlt h

mRrj 1-	eukfoKkud	ifjHk"kk, a
	1	1
	2	1
	3	4
	4	3

mRrj 2- viusmRrj dk feyku dlft, A

mRrj 3- viusmRrj dk feyku dlft, A

vH;kl izu

i k B Øekd 6 l s9 rd	fo"k; & f'k{kk eukfoKku
Nk= dk uke-----izu i =	i wkked 25-----
Nk= dk i ath; u Øekd	dy i klrkd-----
	eV; kdu drkZ dsgLrk{kj-----
	uke o i rk-----

uk & bu izu kamRrj fy[kdj vkUrfjd eV; kdu dsl e; l aá/kr l a.Fkk ea i Lrq djA blga e. My dk; kzy; ea Hkstu dh vko'; drk ugha gA

izu Øeka1 l s3 rd vfr y?kqRrjh; izu gñ budsmRrj vf/kdre 25 'kCnka eafn, x, fjDr LFkku eafyf[k, A

izu 1 0; fDrRo ds vFkZ dks Li "V djrs gq dkbZ, d ifjHk"kk fyf[k, A 1/2 v d 1/2

mRkj &

izu 2 0; fDrRo eki u dh fof/k; ka ds uke fyf[k, A 1/2 v d 1/2
mRkj &

izu 3 0; fDrxr fofHkurk ds dkj. ka dh I ph cukb, A 1/2 v d 1/2
mRkj &

izu Ø- 4 , oa5 rhu v d ka okysy? kqRrjh; izu g\$ budsmRrj izuka ds Bhd uhpsfn, tkuk g\$
vf/kdre 'kCn I d; k 50 g\$

izu 4 0; ogkjxr I eL; kvka dk D; k vFkz g\$ \
mRrj &

izu 5 cf) ds fl) klrka ds uke fyf[k, \ 1/3 v d 1/2
mRrj &

izu Øekad 6 ,oa7 pkj vdkokysy?krrjh; izu gA budsmRrj fu/kkjr LFku ea vf/kdre 75
'kCnka eanhft, A

izu 6 I 'tukRedrk eafdu fof'k"Vrkvka dk I ekošk gkuk pkfg, A ¼ v d ½
mRrj &

izu 7 I qko dh fo'kškrk, afyf[k, A ¼ v d ½
mRrj &

izu Øekad 8 fucll/kkRed izu gA bl eafodYi Hkh fn; k x; k gA vf/kdre 'kCn I hek 150 j [kh
xbz gA bl izu dsmRrj graqvko'; drkuq kj vfrfjDr i "B yxkoA

izu 8 f'k{kk ea [ky ds egRo dks I e>kb, A

vFkok

vuplj.k ds izkj dk o.ku dhft, A

mRrj &

¼ v d ½

i = kpkj i kB; Øe

ek/; fed f'k{k e.My] e/; i nš k]
Hkki ky

¼kjk I ok/kdkj I jf{kr½

fMlykek bu ,T; øšku
¼}rh; o"½

izu i= I Ire~

f'k{k eukku
iB I ;k 6 I s10